

Žrtvenici i idoli starčevačkog naselja na Galovu u Slavonskom Brodu¹

Altars and Idols of the Starčevo Settlement on Galovo in Slavonski Brod

Izvorni znanstveni rad
Prapovijesna arheologija

Original scientific paper
Prehistoric archaeology

Dr. sc. KORNELIJA MINICHREITER

Institut za arheologiju
Ul. grada Vukovara 68
HR - 10000 Zagreb
kornelija.minichreiter@IARH.tel.hr

UDK/UDC 903.26(497.5 Slavonski Brod)“6343”

Primljeno/Received: 27. 05. 2002.

Prihvaćeno/Accepted: 10. 06. 2002.

U sustavnim arheološkim istraživanjima ranoneolitičkoga starčevačkog naselja na Galovu u Slavonskom Brodu otkriveno je do sada 74 žrtvenika i 3 idola. U skupini običnih žrtvenika na 4 noge može se izdvojiti pet različito oblikovanih recipijenata: žrtveni stolić (tip 1), žrtvenici s posudicom na sredini recipijenta (tip 2), žrtvenici vodoravnog recipijenta sa životinjskim protomama na uglovima (tip 3), žrtvenik izvana četverokutnog, a s unutrašnje strane kružnog recipijenta s protomama na uglovima (tip 4) i žrtvenik poput oltara (tip 5). Žrtvenici tipa 6 su male žrtvene posude na višoj nozi. Žrtvenici tipa 3 i 4 za sada su otkriveni samo u Slavonskom Brodu, dok ostali tipovi žrtvenika imaju brojne analogije u ranoneolitičkim naseljima starčevačke i Körös kulture u Vojvodini i južnoj Mađarskoj. Zoomorfni žrtvenici su rijetki u starčevačkim naseljima, a žrtvenik u obliku bika za sada je jedinstven primjerak žrtvenika u starčevačkome kulturnom kompleksu. Antropomorfna plastika - stupasto-zvonoliki idoli imaju brojne analogije u ranoneolitičkim nalazištima, a brodski - najstariji primjerci dokazuju da je panonski prostor bio njihovo izvorište. Otkrića žrtvenika i idola u Slavonskom Brodu dokazuju da su već u početnim fazama (Linear A) starčevačke kulture bile zastupljene sve skupine kulturnih predmeta.

Ključne riječi: neolitik, Hrvatska, starčevačka kultura, žrtvenici, idoli.

Key Words: Neolithic, Croatia, Starčevo culture, altars, idols.

Južni dijelovi Panonske nizine, naročito njezina rubna područja - dolina rijeke Save i donjeg toka Dunava, bili su posebno pogodna područja za osnivanje i razvoj velikih središta najstarijih zemljoradničkih kultura u ovom dijelu Europe. Iznimno povoljni uvjeti za zemljoradnju omogućili su nagli razvoj neolitičkih kultura i brz prekid sa starijim mezolitičkim oblicima života i mišljenja. Tako su u Posavini, koja pripada najjužnijem dijelu Panonske nizine, u proteklih 13 godina otkrivena dva najstarija naselja sjeverne Hrvatske, koja pripadaju ranoj fazi starčevačke kulture - Linear A (oko 5.700.-5.300. g. pr. Kr.)²: “obrtničko

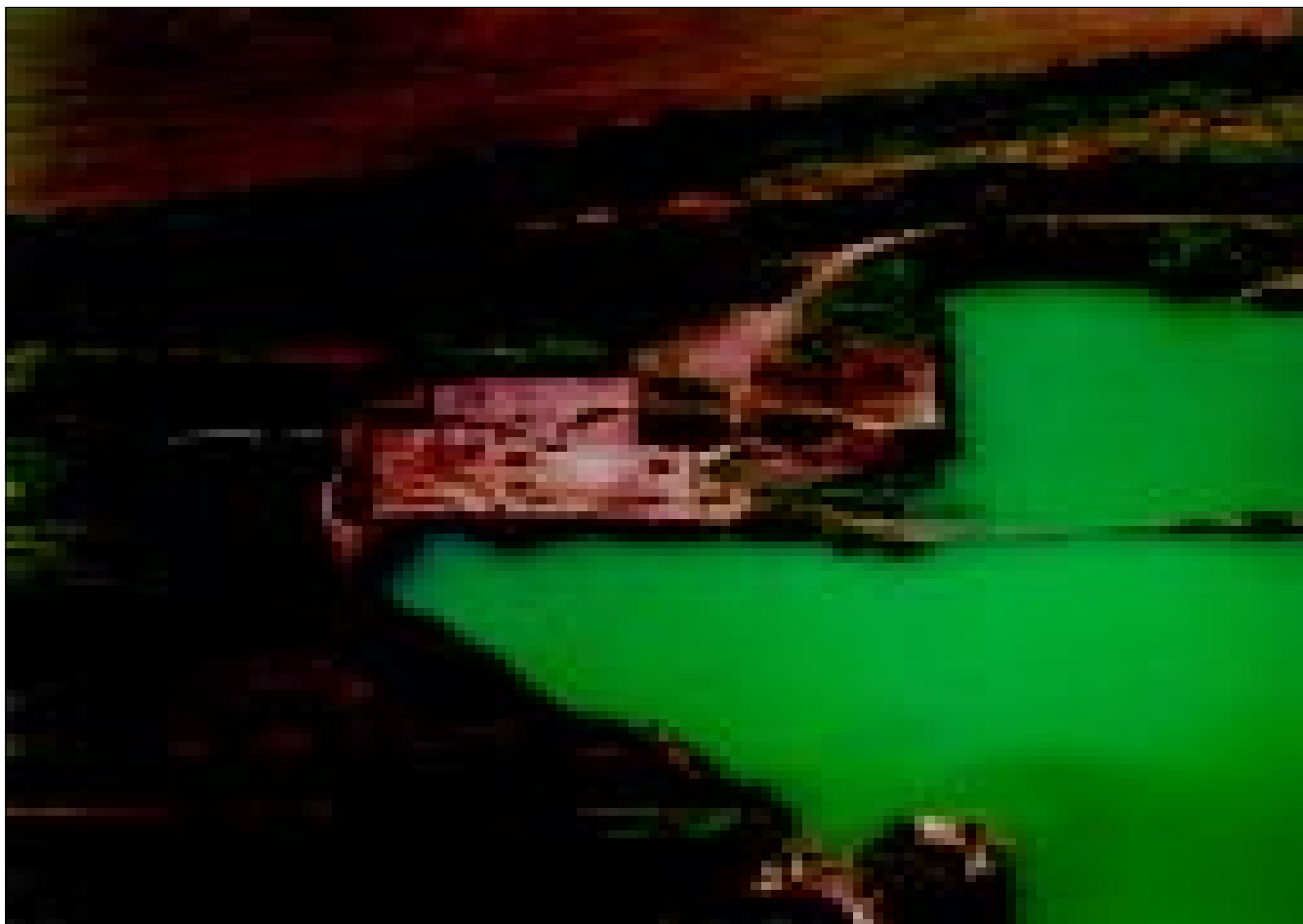
naselje” u Zadubravlju i naselje s ograđenim obredno ukopnim prostorom u Slavonskom Brodu (MINICHREITER, 1992. a, 29.; ISTA, 1997., 40.-43.).

U sustavnim zaštitnim arheološkim istraživanjima na Galovu u Slavonskom Brodu tijekom 2001. i 2002. g. istražena je površina od 500 m², koja se na zapadnoj i južnoj strani nadovezala na prijašnji iskop (MINICHREITER, 2001. b, 63.-69.)³. Tijekom proteklih pet godina istražena

1 Ovaj rad posvećujem svome sinu Siniši koji je kao član arheološke ekipe 2001. g. sudjelovao u otkrivanju žrtvenika i idola na Galovu u Slavonskom Brodu.

2 Datumi okvirno obuhvaćaju ovo razdoblje. Analiza uzoraka ugljena metodom C14 u laboratoriju Instituta “Ruder Bošković” u Zagrebu.

3 Radove je vodila autorica ovih redaka u suradnji s J. Miškvic i L. Miklik-Lozuk iz Muzeja broskog Posavlja u Slavonskom Brodu. U ekipi su 2001. i 2002. g. sudjelovali: dr. Z. Marković iz Zagreba, mr. Hermina Göricke-Lukić iz Muzeja Slavonije u Osijeku, D. Sokač-Štimac iz Gradskog Muzeja u Požegi, mr. M. Dizdar i S. Kovačević iz Instituta za arheologiju, Zagreb, Ž. Čavčić preparator-crtlač iz Muzeja broskog Posavlja Slavonski Brod, Siniša Minichreiter iz Zagreba, te studenti i absolventi Filozofskog fakulteta iz Zagreba i Zadra.

Sl. 1. Slavonki Brod - Galovo, zračna snimka istraženog terena (snimio M. Hucaljuk)

Fig. 1 Slavonki Brod, Galovo, aerial photograph of the excavated area (photo: M. Hucaljuk)

je površina od 2062 m². U dijelu naselja unutar kojeg je polukružnim drvenim ogradama bio izdvojen obredno ukopni prostor, otkrivene su dvije zemunice - velika sj. 09/010 (17 x 5 m) i mala sj. 015/016 (5 x 5 m), u kojima su uz posebne pogrebne obrede bili ukopani odabrani članovi plemenske zajednice - tri muškarca i jedna žena (MINICHREITER, 1997., 40.-43., ISTA, 2001. a, 9.-22.). U velikoj zemunici sj. 09/010, u njezinom središnjem dijelu, uz skupinu keramike ispod koje je bio kultno ukopan goveđi rog, otkriven je dio žrtvenika sa stiliziranim životinjskim protomama na uglovima recipijenta i nogom trokutasta presjeka i 8 nogu od različitih žrtvenika. U južnom dijelu iste zemunice, u predjelu gdje je trebala biti glava muškog kostura sj. 035, bio je priložen uz grudicu okera i mali zoomorfni žrtvenik s dubokim recipijentom na ledima (MINICHREITER, 1999. a, 7.-22.). Uz sjeverozapadnu polukružnu ogradu obredno-ukopnog prostora sj. 07 otkriven je jedan žrtvenik i jedna noga žrtvenika. Na jugozapadnoj strani obredno-ukopnog prostora otkrivena je samostojeća dvostruka polukružna oграда koja je najvjerojatnije služila za kultne obrede (MINICHREITER, 1999. b, 25.-29.). Uz polukružnu ogradu pronađena su dva žrtvenika i dvije noge različitih žrtvenika. U zapadnom dijelu, nizovi rupa od drvenih stupova bili su vjerojatno dio konstrukcije "zapadnih vrata" - prolaza iz naselja u ob-

redni prostor (MINICHREITER, 1999. c, 58.-62.). Izvan ograda prema zapadu otkriven je dio naselja sa stambenim zemunicama i nekoliko otpadnih jama uz njih. U tri otpadne jame otkriveni su jedan žrtvenik i tri noge različitih žrtvenika. Najsjevernija stambena zemunica - sj. 037/038, 039/040 (15 x 5 m), oštećena iskopom ciglane na istočnoj strani, imala je nizove rupa od drvenih stupova koji su držali krovnu konstrukciju. U njoj je otkriveno 7 nogu od različitih žrtvenika. U sjevernoj zemunici - sj. 064/065, 107/108, dužine 15 m (S-J) i širine 4-7 m (I-Z), otkriveno je 14 žrtvenika (7 žrtvenika i 7 različitih nogu žrtvenika) te mali zvonoliki stupasti idol, a uz sjeveroistočni rub zemunice zoomorfni žrtvenik u obliku bika s plitkim recipijentom. Zapadno i južno od ove zemunice otkrivene su još četiri zemunice djelomično istražene 2001. i 2002. g. (MINICHREITER, 2001. b, 63.-69.). U sjeverozapadnoj zemunici sj. 153/154 otkriveni su 7 žrtvenika (4 cjelovita žrtvenika i 3 različite noge žrtvenika), te dva zvonolika idola. U početnoj fazi istraživanja zapadne zemunice sj. 155/156 otkriveno je 16 žrtvenika (10 žrtvenika i 6 različitih nogu žrtvenika).⁴ U najvišem sloju jugozapadne zemunice sj. 205/

4 Tijekom radova otkriveni su glineni predmeti nepoznate namjene koji će se determinirati nakon cjelokupne obrade pokretne arheološke grade.

Sl. 2. Slavonski Brod - Galovo, stambena zemunica sj. 064 i rovi vi drvenih ograda (snimila K. Minichreiter)

Fig. 2 Slavonski Brod, Galovo, pit-dwelling N 064 and ditches of wooden fences (photo: K. Minichreiter)

Sl. 3. Slavonski Brod - Galovo, žrtvenici i idoli otkriveni u zemunicama (snimio M. Gregl)

Fig. 3 Slavonski Brod, Galovo, altars and idols unearthed in pit-dwellings (photo: M. Gregl)

206 otkrivena su 2 žrtvenika, a u malom dijelu otkrivene južne zemunice sj. 291/292 također 2 žrtvenika. Izvan objekata otkriveno je još 5 nogu od različitih žrtvenika.

1. ŽRTVENIK - ŽRTVENI STOLIĆ NA ČETIRI NOGE

1.1. ŽRTVENIK S UDUBLJENOM JAMICOM NA SREDINI ČETVEROKUTNOG RECIPIJENTA NA ČETIRI NOGE (sl. 3.; T. 1., 1)

Posebni nalaz br. 660, zapadna zemunica - sj. 156, ot-

kriven 31. 07. 2001. g.

Kvadrant F/12-c; x = 2,00 m, y = 0,20 m, z = 95,67 m nadmorske visine.

Dimenzije: visina (očuvana) 3,6 cm; dužina 6,7 x 6,2 cm. Promjer udubljenja 2,7 cm.

Gotovo potpuno očuvan, grube površine, izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska, dvo-bojna presjeka.

Opis: žrtvenik, malih dimenzija s recipijentom četvero-kutna oblika (gotovo pravilan kvadrat), vodoravne površine

s naglašenim rubnim prijelazom na ramenu. Stranice su okomite na recipijent, a četiri noge (donji dio oštećen) bile su vjerojatno čepastog oblika. Na sredini recipijenta je okrugla udubljena jamica (promjer 2,7 cm, dubine 1 cm).

Ovakav tip žrtvenika (samo "žrtveni stolić"), veoma je rijedak među brojnim i raznovrsnim žrtvenicima u naselju starčevačkoga kulturnoga kompleksa.

Taj žrtvenik je za sada jedini primjerak ovog tipa među svim žrtvenicima otkrivenim na Galovu u Slavonskom Brodu (MINICHREITER, 2001. b, 67., sl. 4.), a po dataciji je najstariji (pripada stupnju Linear A) među sličnim primjercima otkrivenim na: Vučedolu - Linear B (SCHMIDT, 1945., T. 19., 2; DIMITRIJEVIĆ, 1974., 75., T. V., 3; MINICHREITER, 1992. a, sl. 21., 11; ISTA, 1992. b, T. 2., 3), u Donjoj Branjevini (Vojvodina, Jugoslavija) - stupanj I' b = Linear B (KARMANSKI, 1968., 13., 46., sl. 1., 2, T. XI., 1 a, b, c; ISTI, 1975., T. X., 3; ISTI, 1979., 10., T. XXXVIII., 3; STANKOVIĆ, 1992. a, 212.-215., 370., T. LXIII., 5) i u Hódmezővásárhely-Kotacpart-Vata Tanya (Mađarska) u naselju Körös kulture - srednji neolitik (KUTZIÁN, 1944., T. XXXV., 4; KUTZIÁN, 1947., 11.-12.). Sličan primjerak žrtvenika otkriven je u Tesaliji - Grčka, u Ahileionu u sloju III. b, koji je prema M. Gimbutas datiran oko 6.000 pr. Kr. i pripada fazi Sesklo srednjeg neolitika (GIMBUTAS, 1974., 284., fig. 26.).

Ovakav keramički oblik najviše podsjeća na male žrtvene stolove na koje su se stavljale posebne posudice za žrtve. U stambenoj zemunici 039 u Slavonskom Brodu otkriven je četverokutan komad pečene zemlje, glatke površine koji je mogao služiti kao "žrtveni stol" (MINICHREITER, 1999. b, 26.), a identični dijelovi "žrtvenih stolova" otkriveni su u obredno-ukopnom prostoru u velikoj zemunici 09 ispod skupine keramičkog posuđa, kod ulaza u njezinu središnjem dijelu te u maloj zemunici 015 u zemlji s kojom je bio zatrpan ljudski kostur 036 (MINICHREITER, 1997., 41., 42.; ISTA, 2001. a, 12.-14.).

Pretpostavljamo da je ovaj tip žrtvenika - samo žrtveni stolić - najstariji i da su svi kasniji oblici žrtvenika nastali spajanjem u jednu cjelinu, žrtvenog stolića i žrtvene posude na njemu.

2. ŽRTVENICI S POSUDICOM NA SREDINI RECIPIJENTA NA ČETIRI NOGE

2.1. ŽRTVENIK S UZDIGNUTOM BAZOM (POSUDICE) NA SREDINI ČETVEROKUTNOGA UKRAŠENOG RECIPIJENTA NA ČETIRI TANKE NOGE (sl. 3; T. 1., 2)

Poseban nalaz br. 624, sjeverni prostor zemunice - sj. 108, otkriven 30. 07. 2001. g.

Kvadrant C/11-c; x = 1,95 m, y = 0,46 m, z = 95,35 m nadmorske visine.

Dimenzije: visina (očuvana) 5,4 cm, dužina 5,5 x 5,5 cm. Visina noga 2,9 cm.

Gotovo potpuno očuvan, grube površine, izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve, dvobojna presjeka.

Opis: recipijent je kvadratnog oblika vodoravne površine, uzdignut u sredini gdje je najvjerojatnije na uskom vratu (promjer vrata 1,3 cm) bila žrtvena posuda. Na rubu

recipijenta je urezan cik-cak motiv. Baza recipijenta je tanka (debljine 1,5 cm) s naglašenim rubnim prijelazom na ramenu. Noge su tanje (prosječna debljina 1 cm) i duže (visina 2,9 cm). Cijeli žrtvenik je vrlo elegantnog oblika.

Ovakav tip žrtvenika - kružna posudica postavljena na četverokutnom postolju koje ima četiri noge - najbrojniji je u svim fazama starčevačke kulture. Žrtvenik iz Slavnskog Broda (najstariji - Linear A) razlikuje se od ostalih po ukrasu, uskom vratu posudice i tankim visokim nogama (MINICHREITER, 2001. b, 67., sl. 4.). Identičan primjerak žrtvenika otkriven je još samo na Vučedolu - Linear B (SCHMIDT, 1945., T. 19., 3; DIMITRIJEVIĆ, 1974., 75., T. V., 1; MINICHREITER, 1992. a, T. 21., 7; ISTA, 1992. b, T. 2., 2), dok su tanke visoke noge karakteristične samo za žrtvenike istog tipa sa širokim, okruglim plitkim recipijentom bez vrata, koji su otkriveni u naselju starčevačko-impresso kulture I. i II. faze na Obrama u Bosni (BENAC, 1973., T. XV., 1; XVI., 4; XIX., 7 i XXI., 1, 2; ISTI, 1979., T. LIII., 6; LIV., 3 i LV., 8; STANKOVIĆ, 1992. a, T. XLVIII., 3). Obre I./I i I./II istodobne su Donjoj Branjevini I' b i I' a i stupnju Linear B u Slavoniji.

Najbliže analogije ovom tipu žrtvenika s ravnim tanjim nogama, ali s nešto širim vratom na recipijentu nalazimo u Donjoj Branjevini faza I' b (KARMANSKI, 1968., 45., T. VII., 2; ISTI, 1975., 6., T. X., 4), zatim iz Tečića (Srbija, Jugoslavija) koji se datira u Starčevo II. b fazu, koja je istodobna s fazom Spiraloid A u Slavoniji (GALOVIĆ, 1962., T. II., 6; ISTI, 1964., Taf. 2., 6) i naseljima Körös kulture u Mađarskoj: Magyartés, Szentés-Nagyjaksorpart i Kopáncs-Zsoldos-tanya (KUTZIÁN, 1944., T. II., 5, XXXIV., 14-15).

Među žrtvenicima ovog tipa najbrojniji su oni s lučno oblikovanim nogama, dok su žrtvenici s ravnim i tanjim nogama malobrojni. Još su rjeđi ukrašeni, a urezane cik-cak linije - tip URO9 po Stankoviću (STANKOVIĆ, 1992. a, 226.) na recipijentu istog tipa kao broski žrtvenik otkrivene su samo na jednom žrtveniku iz Ribnjaka kod Bečeja (STANKOVIĆ, 1992. a, T. LIV., 3). Motiv urezanih cik-cak linija otkriven je također na jednom žrtveniku iz Starčeva koji je drukčijeg tipa od ovih, sa širokim kružnim recipijentom na unutrašnjoj strani (STANKOVIĆ, 1992. a, T. LX., 1).

2.2.1. ŽRTVENIK S BAZOM POSUDE I NAGLAŠENIM RUBNIM PRIJELAZOM ČETVEROKUTNOM RECIPIJENTU S ČETIRI LUČNO SAVIJENE NOGE (T. 1., 3)

Poseban nalaz br. 1212, sjeverozapadna zemunica - sj. 154, otkriven 01. 07. 2002. g.

Kvadrant: E/13-c; x = 2,01 m, y = 0,40 m, z = 95,46 m nadmorske visine.

Dimenzije: dužina 7,9 x 6,4 (6,1 oštećen) cm i 8,9 cm očuvane visine.

Gotovo potpuno očuvan, oštećene glatke površine, izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska, dvobojna presjeka.

Opis: žrtvenik srednje veličine - recipijent pravokutnog oblika s naglašenim prijelazom od lučnih čepastih nožica (visine 5,1 cm) prema vratu. Na sredini recipijenta je uzdignuti vrat promjera 3,2 cm, koji je na ovom dijelu prelomljen

i najvjerojatnije je na njemu stajala žrtvena posuda. Ovaj žrtvenik pripada osnovnom, najbrojnijem obliku starčevačkih žrtvenika.

2.2.2. NOGA IDIO ŽRTVENIKA (T. 1., 4)

Poseban nalaz br. 625, jugoistočni dio zemunice - sj. 065, otkriven 30. 07. 2001. g.

Kvadrant: E/11-d; x = 2,67 m, y = 2,30 m, z = 95,24 m nadmorske visine.

Dimenzije: visina žrtvenika (očuvana) 5,4 cm. Noga: visina 4,5 cm, dužina 5,2 cm, promjer 2,7 cm.

Noga i dio žrtvenika imaju na vanjskoj strani glatku, a na unutrašnjoj strani grubu površinu. Izrađen je od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska, dvo-bojna presjeka.

Opis: lučno savijena noga i uglovni dio žrtvenika s naglašenim rubnim prijelazom (pod pravim kutom) na ramenu. Noga je čepastog oblika.

2.2.3. NOGA IDIO ŽRTVENIKA

Poseban nalaz br. 1541, mala zemunica sj. 016, uz ukop sj. 036, otkriven 19. 06. 1997. g.

Kvadrant: D/1-b; x = 4,90 m, y = 3,60 m, z = 95,91 m nadmorske visine.

Dimenzije: 4,4 cm očuvane visine od toga je noga visine 2,7 cm, a promjera 1,8 cm.

Noga i dio žrtvenika imaju grubu površinu i izrađeni su od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska, dvo-bojnog presjeka.

Opis: lučno savijena čepasta noga i uglovni dio žrtvenika s naglašenim prijelazom na ramenu recipijenta.

2.2.4. ŽRTVENIK NA RAVNIM ČEPASTIM NOGAMA S NAGLAŠENIM PRIJELAZOM NA RECIPIJENTU (T. 1., 5)

Poseban nalaz br. 1377 i 1374, sjeverozapadna zemunica - sj. 154, otkriven 08. 07. 2002. g.

Kvadrant: F/13-a; x = 1,01 (1,12) m, y = 3,70 m, z = 95,58 (95,49) m nadmorske visine.

Dimenzije: 7,5 x 8,3 cm, visina 4,1 cm (očuvana). Promjer noge 1,6 x 1,3 cm.

Žrtvenik s dvije očuvane i dvije oštećene noge, djelomično oštećene površine koja je bila fino zaglađena, izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska, dvo-bojna presjeka.

Opis: žrtvenik na tanjim ravnim čepastim nožicama s naglašenim rubom recipijenta, koji se prema središtu uzdiže - oštećen. Recipijent je tanak pa po obliku slični na žrtvenik PN 624, a noge su oblikovane kao kod žrtvenika PN 1514.

2.2.5. NOGA IDIO ŽRTVENIKA

Poseban nalaz br. 1514, zapadna zemunica - sj. 156, otkriven 18. 07. 2002. g.

Kvadrant: F/12-d; x = 3,11 m, z = 0,29 m, z = 95,11 m nadmorske visine.

Dimenzije: dužina (očuvana) 6,9 cm. Visina (očuvana) 3,9 cm. Visina noge 2,3 cm, promjer 1,8 x 2,3 cm.

Noga i dio žrtvenika oštećene površine s tragovima finog

glačanja. Izrađen od nepročišćene gline s primjesom finog pijeska, dvo-bojna presjeka.

Opis: dio žrtvenika na niskoj, ravnoj debljoj čepastoj nozi slične fakture kao žrtvenik PN 1377, 1374.

Ovakav tip žrtvenika četverokutnog recipijenta s naglašenim rubnim prijelazom na ramenu koji ima četiri lučno savijene ili ravne čepaste noge najbrojniji je u skupini kulturnih predmeta. Analogni primjerci (kronološki mlađi) otkriveni su u Vinkovcima - Linear B (KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1966., 41.), u Donjoj Branjevini, stratum I'a - Linear B (KARMANSKI, 1968., T. VII., 1; ISTI, 1975., T. XI., 1; ISTI, 1979., T. XXXVIII., 2; DIMITRIJEVIĆ, 1974., T. III., 2; STANKOVIĆ, 1992. a, T. LXIII., 1). Među naseljima Körös kulture u Mađarskoj najbliže analogije nalazimo u obliku žrtvenika iz Szentes-Nagyjaksorpart (KUTZIÁN, 1944., T. XXXIV., 14).

2.3.1. ŽRTVENIK S UZDIGNUTOM BAZOM (POSUDICE) NA SREDINI RECIPIJENTA NA ČETIRI LUČNE NOGE (sl. 3.; T. 1., 6)

Poseban nalaz br. 884, zapadna zemunica - sj. 156, otkriven 09. 08. 2001. g.

Kvadrant: F/13-c; x = 1,00 m, y = 1,70 m, z = 95,56 m nadmorske visine.

Dimenzije: 4,7 cm očuvane visine.

Gotovo potpuno očuvan, grube površine, izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska, dvo-bojna presjeka.

Opis: mali žrtvenik - recipijent kvadratičnog oblika ima blagi (nenaglašen) prijelaz od lučnih čepastih nožica prema vratu, uzdiže se na sredini u vrat na kojemu je mogla biti mala žrtvena posudica ili figura. Noge žrtvenika nisu simetrično postavljene - prednje su više i više stisnute, dok su stražnje niže i raširenije pa pretpostavljamo da je u gornjem dijelu možda bila životinjska figura. Ovaj žrtvenik pripada osnovnom, najbrojnijem obliku starčevačkih žrtvenika a predstavlja prijelazni oblik od žrtvenika s recipijentom koji ima postolje i objekt na njemu, prema žrtvenicima koji nemaju postolje i kojima noge izravno izlaze iz vrata recipijenta (tip G kod STANKOVIĆ, 1992. a, 221., T. 8., G). Žrtvenik sličnog oblika (rekonstruiran s čašom na recipijentu, jer ima simetrične čepaste noge), a po dataciji istodoban (Linear A), pronađen je u Zadubravlju u jami 24 (MINICHREITER, 1992. a, sl. 20., 25, T. 21., 10; ISTA, 1992. b, 10., T. 1., 5; ISTA, 2000., sl. 13., 25). Sličan primjerak, samo nešto mlađi, otkriven je u Donjoj Branjevini - stratum I'b - analogno fazi Linear B (KARMANSKI, 1968., T. VII., 2; ISTI, 1975., T. XI., 4; ISTI, 1979., T. XXXVIII., 1; STANKOVIĆ, 1992. a., T. LXIII., 4), a vrlo sličan primjerak otkriven je u naselju Körös kulture u Tiszaug-Tópart (KUTZIÁN, 1944., T. VI., 1).

2.4.1 NOGA ŽRTVENIKA UKRAŠENA NA ZUB-LJIVANJEM (T. 1., 7)

Poseban nalaz br. 991, uz ukop 035 u vel. zemunici - sj. 010, otkrivena 11. 07. 1997. g.

Kvadrant: E/4-b; x = 4,20 m, y = 4,90 m, z = 95,65-95,43 m nadmorske visine.

Dimenzije: visina noge 4,6 cm, promjer 2,4 x 2,2 cm.

Noga je izrađena od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska, zaglađene površine dvobojna presjeka.

Opis: noga žrtvenika na kojoj je s vanjske strane iz mase plastično oblikovana okomita greda ukrašena tehnikom nazublivanja (utisci drvenim štapićem ili tankom kosti). Ovakav ukras nađen je na nozi žrtvenika iz Knjepišta, Novi Mihajlovac koji datira u rane faze starčevačke kulture (STANKOVIĆ, 1992. a, 367., T. LVI., 6).

2.4.2. DIO NOGE ŽRTVENIKA UKRAŠENE KANELURAMA (T. 2., 1)

Poseban nalaz br. 661, južni dio zemunice - sj. 065, otkriven 31. 07. 2001. g.

Kvadrant: E/11-c; x = 0,90 m, y = 1,01 m, z = 95,20 m nadmorske visine.

Dimenzije: visina očuvanog dijela noge 4,7 cm, a promjer 2,3 cm.

Noga je izrađena od nepročišćene gline s primjesom pljeve zaglađene površine, dvobojna presjeka.

Opis: dio lučno savijene čepaste noge koja je najvjerojatnije pripadala tipu žrtvenika četverokutnog recipijenta s uzdignutom bazom i posudicom na sredini. Gornji dio noge nedostaje pa se ne može utvrditi je li recipijent imao naglašen ili blagi prijelaz na svojem ramenu. Noga je s vanjske strane bila ukrašena s četiri uzdužne kanelure.

Identičan ukras na nozi i dijelu žrtvenika s naglašenim prijelazom na ramenu recipijenta i istodoban našem primjerku, otkriven je u Donjoj Branjevini stratum III' i II' (KARMANSKI, 1968., T. VI., 3a, 3b; ISTI, 1979., T. XXXVII., 2a, 2b; STANKOVIĆ, 1992. a, T. LII., 5), zatim nešto mlađi u Tečiću - Starčevo IIb - Spiraloid A (GALOVIĆ, 1962., T. VIII., 5) i naseljima Körös kulture u Szent-Nagyjaksorpartu i Óbessenyóu u Mađarskoj (KUTZIÁN, 1944., T. XXXIV., 14, T. XXXVI., 10 samo noge).

2.5.1. ŽRTVENIK S NAGLAŠENIM RUBOM I UGLOVIMA RECIPIJENTA S RUPAMA ZA VJEŠANJE, UKRAŠEN UREZANIM LINIJAMA PO GORNJOJ POVRŠINI (sl. 4., T. 2., 2 a, b)

Poseban nalaz br. 1245, zapadna zemunica - sj. 156, otkriven 02. 07. 2002. g.

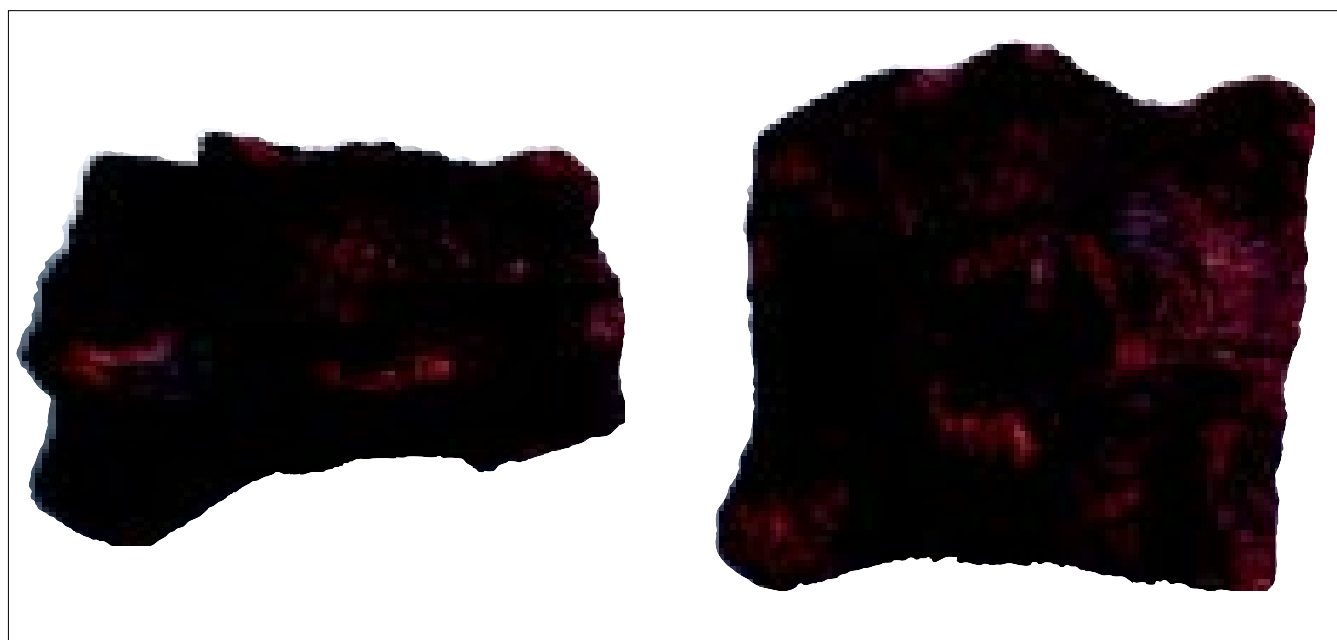
Kvadrant: G/13-b; x = 2,89 m, y = 4,50 m, z = 95,53 m nadmorske visine.

Dimenzije: 7,1 x 6,6 cm (prednja strana duža), očuvane visine 4,7 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, dvobojna presjeka.

Opis: žrtvenik s recipijentom pravokutne osnove na četiri noge s uzdignutom bazom i vjerojatno žrtvenom posudicom na sredini. Rubovi recipijenta su oštro naglašeni, a iznad nogu vodoravno izvučeni. Kod dvaju uglova je okomito probušen, a po gornjoj površini, sa strane i vanjskom dijelu nogu (očuvani dio) ukrašen urezanim paralelnim linijama koje se na tri strane okomito spuštaju od sredine prema rubu žrtvenika. Urezivanja su najčešća od svih tehnika ukrašavanja koja se primjenjuju u starčevačkoj kulturi (STANKOVIĆ, 1992. a, 228.), iako su ukrašeni žrtvenici za sada još uvijek malobrojni. Žrtvenik nije na sve četiri strane jednako oblikovan. Na prednjem dijelu žrtvenika rub recipijenta je u sredini jezičasto izvučen, a dojam još većeg volumena likovno je ostvaren snopovima kosih urezanih paralelnih linija koje se od baze vrata šire prema rubu (kao slovo "A"). Možda se ovim stiliziranim oblikovanjem htjelo simbolički naznačiti spolovilo ili trbuh žene kao simbol plodnosti.

Sličan primjerak ovom žrtveniku za sada nije nađen, a daljnje analogije urezanih ornamenata nalazimo na žrtveniku iz Donje Branjevine (KARMANSKI, 1979., T. XXXIV.; STANKOVIĆ, 1992. a, T. LVIII.).

Sl. 4. Slavonski Brod - Galovo, žrtvenik tipa 2.5.1 (snimio M. Gregl)

Fig. 4. Slavonski Brod / Galovo, alter type 2.5.1 (photo: M. Gregl)

3. ŽRTVENICI VODORAVNOGA ČETVEROKUTNOG RECIPIJENTA SA ŽIVOTINJSKIM PROTOMAMA NA UGLOVIMA

3.1. DIO ŽRTVENIKA S UKRASOM NA UGLU RECIPIJENTA (T. 2., 3)

Poseban nalaz br. 863, sjeverozapadna zemunica - sj. 154, otkriven 08. 08. 2001. g.

Kvadrant: F/13-a; x = 2,35 m, y = 3,98 m, z = 95,52 m nadmorske visine.

Dimenzije očuvane četvrtine žrtvenika: dužina 8,3 x 8,5 cm, debljina 2,9 cm.

Žrtvenik je bio izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve dvobojna presjeka.

Opis: četvrtina žrtvenika, masivne izrade, zaglađene površine, četverokutnoga vodoravnog recipijenta koji je na uglu iznad noge imao tek naznačenu protomu (oštećen), vjerojatno stiliziranu životinjsku glavu. Prema sredini stijenka vodoravnog recipijenta je nekoliko milimetara deblja, pa je možda u središnjem dijelu postojao nekakav objekt (MINICHREITER, 2001. b, 67.). Kao daljnju analogiju ovom tipu žrtvenika mogao bi se jedino navesti žrtvenik iz naselja Körös kulture Kotacpart-Vasa-tanya u Mađarskoj (KUTZIÁN, 1944., T. XXXV., 4).

3.2.1. ŽRTVENIK S UKRASOM NA UGLOVIMA I BAZOM POSUDE NA SREDINI RECIPIJENTA (T. 2., 4)

Poseban nalaz br. 1134, jama u obredno ukopnom prostoru - sj. 023, otkriven 17. 07. 1997. g.

Kvadrant: E/5-b; x = 3,60 m, y = 4,40 m, z = 95,40-95,26 m nadmorske visine.

Dimenzije žrtvenika: 16 x 8 cm (rekonstruirane), visina 6 cm, promjer noge 2,7 x 2,1 cm. Debljina recipijenta 1,8 cm. Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve i sitnih čestica pijeska, dvobojna presjeka, zaglađene površine.

Opis: dio žrtvenika većih dimenzija, očuvane dvije čepaste noge i dio recipijenta sa naglašenim rubnim prijelazom i bazom širokog vrata (promjer 3,8 cm) na kojem je vjerojatno stajala žrtvena posuda. Na uglovima recipijenta iznad nogu su dvostruke izbočine - vjerojatno stilizirana životinjska glava - rogovi. Identičan ukras na žrtveniku nalazimo u Donjoj Branjevini (KARMANSKI, 1979., T. XXXIX., 1; STANKOVIĆ, 1992. a, T. LI., 4).

3.2.2. DIO ŽRTVENIKA S BAZOM POSUDE NA SREDINI RECIPIJENTA

Poseban nalaz br. 1389, sjeverozapadna zemunica - sj. 154, otkriven 09. 07. 2002. g.

Kvadrant: F/13-a; x = 0,13 m, y = 4,37 m, z = 95,40 m nadmorske visine.

Dimenzije žrtvenika: 10,8 x 9,4 (nepotpuna dužina), debljina recipijenta 1,6 - 2,4 cm.

Žrtvenik je masivne izrade od nepročišćene gline s primjesom pljeve i sitnog pijeska, dvobojna presjeka, zaglađene površine.

Žrtvenik je po fakturi i obliku identičan žrtveniku PN 1134 (tip 3.2.1).

3.3.1. ŽRTVENIK SA STILIZIRANIM ŽIVOTINJSKIM PROTOMAMA NA UGLOVIMA RECIPIJENTA (sl. 3.; T. 2., 5 a, b, c)

Poseban nalaz br. 699, sjeverni prostor zemunice - sj. 108, otkriven 01. 08. 2001. g.

Kvadrant: C/11-c; x = 0,40 m, y = 0,89 m, z = 94,84 m nadmorske visine.

Dimenzije žrtvenika: 12,7 x 13,4 cm, visina 5,7 cm. Debljina recipijenta 1,7 cm. Visina noge 4 cm, a promjer 2,4 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih kamenčića i pljeve, dvobojna presjeka i zaglađene površine.

Opis: žrtvenik s recipijentom kvadratičnog oblika na četiri čepaste nožice. Sredina recipijenta nedostaje, ali se može uočiti da je prema središnjem dijelu deblji - gornja površina se blago uzdiže, pa pretpostavljamo da je u sredini bio nekakav objekt ili otvor. Na uglovima recipijenta iznad svake noge su životinjske protome - jako stilizirana glava (MINICHREITER, 2001. b, 67.). Slični primjerci ovog tipa žrtvenika na nalazištima starčevačke kulture nisu otkriveni, a daljnje analogije možemo naći u žrtveniku raneolitičkoga starčevačkog naselja u Lánycsók - Bácsfapuszta u Mađarskoj (KALICZ, 1990., Taf. 11., 3 a, b, c) i Kotacpart-Vasa-tanya (KUTZIÁN, 1944., T. XXV., 4).

3.3.2. DIO ŽRTVENIKA SA STILIZIRANOM ŽIVOTINJSKOM PROTOMOM NA UGLU

Poseban nalaz br. 985, sjeverni dio obredno-ukopnog prostora, sj. 04, otkriven 13. 06. 1997. g.

Kvadrant: A/5, z = 95,65 m nadmorske visine.

Dimenzije očuvanog dijela: 3,5 x 2,7 cm, visina 3 cm. Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, dvobojna presjeka, oštećene površine.

Opis: mali dio žrtvenika, prilično oštećen sa stiliziranom protomom na uglu recipijenta.

3.3.3. DIO ŽRTVENIKA SA STILIZIRANOM PROTOMOM NA UGLU, PROBUŠENOM RUPOM IZA NOGE I OTVOROM NA SREDINI RECIPIJENTA (T. 3., 1 a, b)

Poseban nalaz br. 1363, jugozapadna zemunica - sj. 206, otkriven 06. 07. 2002. g.

Kvadrant: H/13-d; x = 4,15 m, y = 0,25 m, z = 95,58 m nadmorske visine.

Dimenzije žrtvenika: 9,2 x 7 (nepotpuno) cm, debljina recipijenta 1,6 cm. Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, dvobojna presjeka, zaglađene površine.

Opis: dio žrtvenika s naglašenim rubovima recipijenta. Na uglovima iznad noge je stilizirana životinjska protoma, a iza nje je okomito probušena rupica (promjer 8 mm). Na sredini recipijenta je okruglo probušeno otvore (promjer vjerojatno 4 cm). Žrtvenici s otvorom u sredini vrlo su rijetki u starčevačkoj kulturi, a najbliže analogije mogu se naći na lokalitetu Lánycsók u zapadnoj Mađarskoj (KALICZ, 1990., Taf. 11., 2, 3). Kalicz navodi da su žrtvenici s otvorom mogli imati posebnu funkciju i označavati ženski princip simbola plodnosti.

3.4.1. *DIO ŽRTVENIKA SA STILIZIRANIM ŽIVOTINJSKIM PROTOMAMA NA UGLOVIMA RECIPIJENTA I ZOOMORFNIM NOGAMA* (T. 3., 2 a, b)

Poseban nalaz br. 765, uz južnu drvenu ogradu - sj. 150, otkriven 04. 08. 2001. g.

Kvadrant: F/12-b; x = 4,85 m, y = 3,78 m, z = 95,40 m nadmorske visine.

Dimenzije očuvanog dijela: dužina 4,8 x 4,4 cm, visina 4,6 cm. Debljina recipijenta 1,9 cm, visina noge (nepotpuna) 2,3 cm, a promjer 2,9 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih kamenčića, dvobojna presjeka i zaglađene površine.

Opis: dio žrtvenika s četvrtastim recipijentom na četiri životinjske noge (pri dnu malo proširena stopa). Na uglu recipijenta iznad noge je malo uzdignuta protoma - stilizirana životinjska glava s utisnutim okom i modeliranim nosom iz osnovne mase. Slični primjerci žrtvenika nisu otkriveni, dok se daljnje analogije po nekim elementima žrtvenika mogu naći u naseljima starčevačke i Körös kulture u u Mađarskoj (KUTZIÁN, 1944., T. XXXV., 4; KALICZ, 1990., Taf. 11., 3a, b, c).

3.4.2. *DIO ŽRTVENIKA SA STILIZIRANOM ŽIVOTINJSKOM PROTOMOM NA UGLU* (T. 3., 3)

Poseban nalaz br. 793, sjeverna zemunica - sj. 065, otkriven 31. 07. 2001. g.

Kvadrant: E/11-c; z = 95,85-95,72 m nadmorske visine.

Poseban nalaz br. 1448, zapadna zemunica - sj. 156, otkriven 12. 07. 2002. g.

Kvadrant: G/12-a; x = 2,36 m, y = 4,64 m, z = 95,20 m nadmorske visine.

Dimenzije: 7,2 x 3,5 cm, debljina recipijenta 1,89 cm.

Dijelovi istog žrtvenika nađeni na dva različita mjesta. Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesama pljeve i pijeska, dvobojna presjeka glatke gornje površine recipijenta.

Opis: dio žrtvenika manjih dimenzija sa stiliziranom životinjskom protomom na uglu recipijenta. Noga je trokutastog presjeka kao PN 1544 (tip 3.5.1).

3.5. *DIO ŽRTVENIKA SA STILIZIRANIM ŽIVOTINJSKIM PROTOMAMA NA UGLOVIMA RECIPIJENTA I NOGOM TROKUTASTA PRESJEKA* (T. 3., 4)

Poseban nalaz br. 1544, središte zemunice - sj. 010, otkriven 26. 06. 1997. g.

Kvadrant: C/4-c; x = 1,00 m, y = 0,80 m, z = 95,54-95,34 m nadmorske visine.

Dimenzije očuvanog dijela: dužina 7,4 x 4,4 cm, visina 6,1 cm, debljina recipijenta 2,00 cm, visina noge 3,1 cm, a promjer 1,9 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska i pljeve, dvobojna presjeka. Na vanjskoj strani noge, protome i gornjoj površini recipijenta površina je zaglađena, dok je donja površina recipijenta gruba.

Opis: dio žrtvenika s četvrtastim recipijentom na četiri čepaste noge trokutasta presjeka. Na uglu recipijenta iznad noge je uzdignuta protoma - stilizirana životinjska glava s malim dignutim ušima, utisnutim okom, modeliranim

nosom iz osnovne mase i nozdrvama - dvije male utisnute jamice ispod nosa. Gornja ploha recipijenta se prema svojoj sredini blago uzdiže, pa pretpostavljamo da je u sredini bio nekakav objekt ili otvor (MINICHREITER, 2001. b, 67., sl. 5.). Slični primjerci ovog tipa žrtvenika nisu otkriveni na ostalim nalazištima starčevačke kulture, a daljnje analogije možemo naći u žrtveniku ranoneolitičkog starčevačkog naselja u Lánycsók - Bácsfapuszta u Mađarskoj (KALICZ, 1978., T. 1., 3; ISTI, 1990., Taf. 11., 3a, b, c; ISTI, 1993., T. 3., 3).

4. *ŽRTVENIK NA ČETIRI NOGE, IZVANA ČETVEROKUTNOGA, A U UNUTRAŠNOSTI KRUŽNOG RECIPIJENTA S PROTOMAMA NA UGLOVIMA*

4.1. *DIO ŽRTVENIKA S PROTOMAMA NA UGLOVIMA* (sl. 3.; T. 4., 1)

Poseban nalaz br. 685, sjeverni prostor zemunice - sj. 108, otkriven 31. 07. 2001. g.

Kvadrant: C/12-b; x = 4,20 m, y = 2,73 m, z = 95,71 m nadmorske visine.

Dimenzije očuvanog dijela žrtvenika: dužina 8,5 cm, visina (s protomom) 7,8 cm, visina noge 2 cm, debljina recipijenta 1,6 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska i pljeve, dvobojna presjeka. Površina je oštećena, ali se na njoj vide tragovi glačanja.

Opis: nepotpuna polovica žrtvenika na četiri niske noge, četverokutna dubljeg recipijenta, s povišenim bočnim stranicama koji je sa unutrašnje strane kružno oblikovan. Bočne stranice su povišene i na vanjskoj strani se spajaju pod pravim kutom. Iznad noge je okomito oblikovana stilizirana životinjska protoma (vjerojatno na sve četiri strane žrtvenika). Na glavi životinje modeliran je nos iz osnovne mase, na jednoj strani je utisnuto oko, a na vrhu glave su izgleda bile istaknute male uši.

Ovaj žrtvenik do sada nije otkriven u ostalim ranostarčevačkim naseljima, dok u kasnijim fazama starčevačke kulture nalazimo nešto razvijeniji tip s dubljim recipijentom i životinjskim protomama u Kaniškoj Ivi kod Bjelovara - datirano u kasni Linear C (zapadna Slavonija) i koji bi mogao biti istodoban s prijelazom Spiralooid A/B u istočnoj Slavoniji (MINICHREITER, 1992. b, 13.-14., T. 5., 1).

4.2.1. *UGLOVNI DIO ŽRTVENIKA UKRAŠEN S DVIJE OKOMITE GREDE* (T. 4., 2)

Poseban nalaz br. 680, u sjevernom dijelu zemunice - sj. 065, otkriven 31. 07. 2001. g.

Kvadrant: D/12-d; x=4,35 m, y=2,00 m, z= 95,69 m nadmorske visine.

Dimenzije dijela žrtvenika: dužina 3,4 cm x 2,7 cm, visina 3,4 cm, promjer noge 2,7 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska i pljeve, dvobojna presjeka. Vanjska i unutrašnja površina žrtvenika bila je glačana.

Opis: uglovni dio žrtvenika na četiri noge, četverokutna dubljeg recipijenta s povišenim bočnim stranicama koji je s unutrašnje strane kružno oblikovan. Na očuvanom di-

jelu žrtvenika vidljiv je reljefni ukras na uglu iznad noge - dvije okomite polukružne grede. Ostali dijelovi nedostaju. Zoomorfna noga (poseban nalaz 670) po fakturi, boji i načinu izrade identična je ovom žrtveniku, pa možda njemu i pripada. Analogije ovom tipu žrtvenika za sada nisu poznate, a sličan način ukrašavanja poznat je iz Donje Branjevine, gdje je na ovakav način ukrašena noga žrtvenika datiranog u fazu III' - II' koja je istodobna s Linear A u Slavoniji (KARMANSKI, 1979., T. XXXVII., 2 a i b; STANKOVIĆ, 1992. a, T. LII., 5).

4.2.2. UGLOVNI DIO ŽRTVENIKA UKRAŠEN S DVIJE OKOMITE GREDE

Poseban nalaz br. 1459, jugozapadna zemunica - sj. 206, otkriven 06. 07. 2002. g.

Kvadrant: H/13-b; z = 95,78-95,43 m nadmorske visine.

Dimenzije dijela žrtvenika: dužina 4,2 x 4,2 cm, visina 3,2 cm, promjer noge 1,9 x 2,0 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih čestica pijeska i pljeve, dvobojna presjeka, glačana vanjska i unutrašnja strana.

Opis: uglovni dio žrtvenika identičan samo nešto većih dimenzija PPN 680 (tip 4.2.1)

4.3. DIO ŽRTVENIKA S KRUŽNOM PROTOMOM NA UGLU RECIPIJENTA (T. 4., 3)

Poseban nalaz br. 373, blizu ograde - sj. 150, otkriven 10. 09. 1999. g.

Kvadrant: G/11-a; x = 1,00 m, y = 3,70 m, z = 95,89 m nadmorske visine.

Poseban nalaz br. 374, blizu ograde - sj. 150, otkriven 10. 09. 1999. g.

Kvadrant: G/11-a; x = 0,40 m, y = 2,90 m, z = 95,89 m nadmorske visine.

Dimenzije: 3,6 x 3,6 cm i 2,8 x 2,8 cm, visine 3,2 i 3 cm. Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, dvobojna presjeka i tragovima glačanja.

Opis: dva uglovna dijela vjerojatno od istog žrtvenika s kružnom protomom na uglu recipijenta, koji je izvana četverokutan, povišenih bočnih stranica, a s unutrašnje strane kružno oblikovan. Ovako oblikovana životinjska protoma nije do sada nađena na žrtvenicima.

4.4. NOGA UKRAŠENA UREZANIM ZNAKOVIMA I DIO ŽRTVENIKA S PROTOMOM NA UGLU RECIPIJENTA (T. 4., 4)

Poseban nalaz br. 1257, zapadna zemunica - sj. 156, otkriven 02. 07. 2002. g.

Kvadrant: G/12-a; x = 1,10 m, y = 3,25 m, z = 95,69 m nadmorske visine.

Dimenzije: ukupna visina žrtvenika 8,8 cm, visina noge 5,3 cm, promjer 2,8 x 2,2 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, dvobojna presjeka i glačane površine.

Opis: čepasta noga i uglovni dio žrtvenika izvana četverokutnog, a u unutrašnjosti kružnog recipijenta s protomom (oštećena) na uglu. Noga i dio žrtvenika iznad nje ukrašeni su na vanjskoj strani urezanim finim tankim li-

nijama složenim u znakove koji vjerojatno predstavljaju kultne obrede ili simbole. Iako je urezivanje tehnika koja se najčešće javlja pri ukrašavanju žrtvenika, znakovi na primjerku iz Slavenskog Broda za sada nemaju analogije u starčevačkoj kulturi. Kao usporedbu urezanim znakovima treba navesti kultnu posudu iz Donje Branjevine na kojoj je prikazana scena lova na životinje (KARMANSKI, 1979., 11.-12., T. XLVI.).

5. ŽRTVENIK S RECIPIJENTOM POPUT OLTARA NA ČETIRI NISKE NOGE

5.1.1. DIO ŽRTVENIKA NA NISKOJ NOZI (T. 4., 5)

Poseban nalaz br. 652, zapadna zemunica - sj. 156, otkriven 31. 07. 2001. g.

Kvadrant: F/12-d; x = 3,64 m, y = 0,11 m, z = 5,75 m nadmorske visine.

Dimenzije dijela žrtvenika: dužina 11,8 cm, visina 3,7 cm, visina noge 2,2 cm, promjer noge 3,1 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih kamenčića. Tanke stijenke bile su dvobojnog presjeka, oštećene površine sa mjestimičnim tragovima glačanja.

5.1.2. DIO ŽRTVENIKA NA NISKOJ ZOOMORFNOJ NOZI (T. 4., 6)

Poseban nalaz br. 252, zemunica sj. 038-040, otkriven 16. 10. 1998. g.

Kvadrant: a/10-d; x = 3,44 m, y = 1,40 m, z = 95,55 m nadmorske visine.

Dimenzije dijela žrtvenika: visina 4,9 cm, promjer noge 3,7 x 2,8 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, grublje površine, dvobojna presjeka, obojen s vanjske i unutrašnje strane crvenom bojom.

Opis: poseban tip žrtvenika - ovi primjerci (5.1.1. i 5.1.2.) vjerojatno pripadaju žrtvenicima na četiri kratke noge s velikim recipijentom poput plitke zdjele koji S. Stanković naziva oltarom (STANKOVIĆ, 1992. a, 235., sl. 24.). Ovakvi žrtvenici otkriveni su u Knjepištu, ušću Kameničkog Potoka i Lepenskom Viru, a datirani u ranu starčevačku kulturu (STANKOVIĆ, 1992. a, T. LXXV.).

6. ŽRTVENE POSUDE - OLTARI

6.1.1. NOGA I DNO MALE ŽRTVENE POSUDE - OLTARA (T. 4., 7)

Poseban nalaz br. 622, sjeverna zemunica - sj. 065, otkriven 30. 07. 2001. g.

Kvadrant: E/11-d; x = 4,20 m, y = 2,20 m, z = 95,34-95,13 m nadmorske visine.

Dimenzije: promjer dna posude 4,6 cm, visina 3,2 cm, visina noge 0,9 cm, promjer 1,9 - 2,3 cm. Žrtvena posuda je izrađena od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, glatke površine, tankih stijenki, jednobojna presjeka.

6.1.2. NOGA I DNO MALE ŽRTVENE POSUDE - OLTARA

Poseban nalaz br. 1538, jama - sj. 366, otkriven 18. 07. 2002. g.

Kvadrant: I/9-b; x = 4,20 m, y = 4,00 m, z = 95,68-95,40 m nadmorske visine.

Dimenzije: promjer dna posude 5,3 cm, visina 3,3 cm, visina noge 0,9 cm, promjer noge 2,8-2,6 cm. Žrtvena posuda je izrađena od nepročišćene gline s primjesom pljeve i pijeska, dvobojna presjeka, glatke površine obojene crvenom bojom. Ovaj primjerak je istog oblika i sličnih dimenzija, samo nešto masivnije izrađen.

Ovakav oblik žrtvenika - mala posuda na višoj nozi S. Stanković izdvaja u posebnu skupinu - oltare (STANKOVIĆ, 1992. a, 185.-207.). Primjerci iz Slavenskog Broda pripadali bi po njegovoj klasifikaciji tipu F (STANKOVIĆ, 1992. a, 187., T. 9.) prema obliku noge, jer inače ostali tipovi imaju raznoliko oblikovane probušene noge.

7. ZOOMORFNI ŽRTVENICI

7.1. ŽRTVENIK U OBLIKU GOVEDA S PLITKIM RECIPIJENTOM (sl. 3.; T. 5., 1 a, b)

Poseban nalaz br. 470, sj. 04 - sjeveroistočno od zemunice sj. 107/108, otkriven 28. 09. 1999. g.

Kvadrant: C/11-d; x = 3,77 m, y = 2,00 m, z = 95,67 m nadmorske visine.

Dimenzije: dužina 14,1 cm, visina 5,8 cm, širina tijela 5,3 cm, visina noge 1,8 cm, a promjer 1,6 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline s primjesom sitnih kamenčića i pljeve, dvobojna presjeka, glačane površine.

Opis: zoomorfni žrtvenik (nedostaju glava i tri noge) u obliku bika s realistički prikazanom anatomijom tijela. Na donjoj strani tijela prikazani su muški spolni atributi, a na gornjoj dugački tanki rep, koji je podignut na leđa, presavijen i spušten uz tijelo na desnoj strani trbuha. Tijelo životinje je sa donje strane uvučeno. Na sredini leđa je plitka elipsasta žrtvena posuda (5,4 x 3,9 cm, dubine 0,7 cm) s naglašenim rubom. Noge su niske i čepasto oblikovane. Glava nedostaje. Među antropomorfnom plastikom u naseljima rane starčevačke kulture najbrojnije su figurice bika, ali među antropomorfnim žrtvenicima do sada nisu otkriveni pa je ovaj iz Slavenskog Broda za sada prvi i najstariji nalaz. Kao daljnju analogiju možemo navesti zoomorfni žrtvenik s plitkim recipijentom na leđima iz Kotacpart-Vata-tanya u Mađarskoj - Körös kultura (KUTZIÁN, 1944., T. XLVII., 18) i žrtvenik u obliku svinje s dubljim recipijentom iz Donje Branjevine - stratum III (KARMANSKI, 1968., T. III.; ISTI, 1975., T. IX., 2; ISTI, 1979., T. XXXIII., 1 a i b).

7.2. ŽRTVENIK U OBLIKU ŽIVOTINJE S DUBOKIM RECIPIJENTOM (T. 5., 2 a, b)

Poseban nalaz br. 1543, južni dio zemunice - sj. 010, uz ukop 035, otkriven 30. 06. 1997. g.

Kvadrant: D/4-d; x = 3,00 m, y = 0,10 m, z = 95,84-95,56 m nadmorske visine.

Dimenzije: vis. žrtvenika 3,5 cm, vis. životinje 1,7 cm, dužina 3 cm, promjer kupe 3 cm.

Žrtvenik je izrađen od nepročišćene gline sa sitnim česticama pijeska, dvobojna presjeka, glatke površine.

Opis: žrtvenik malih dimenzija - figuri životinje nedostaje glava, prednja lijeva noga i dio kupe. Na leđima je duboka kupa koja ima malo udubljenje na desnoj strani (lijeva nedostaje) pa su se možda ovdje spajali rogovi koji su mogli biti na glavi (MINICHREITER, 1999. a, 17., T. 2.). Ovakav tip žrtvenika rijetko se nalazi u naseljima starčevačke kulture (STANKOVIĆ, 1992. a, 223., T. 8., III) i do sada su poznata ukupno tri primjerka. Brodski žrtvenik je najstariji, a nešto mladi otkriveni su u Donjoj Branjevini - sloj I'a i I'b (Linear B u Slavoniji) te Endrödu u Mađarskoj i prikazuju divojarca ili jelena (KARMANSKI, 1988. b, 24.-25., T. I., 1; ISTI, 1988. c, 29.-30., T. I.-IV.; ISTI, 1990., T. I.-IV.).

8. ANTROPOMORFNA PLASTIKA - STUPASTO ZVONOLIKI IDOLI

8.1. ZVONOLIKI IDOL (sl. 3; T. 6., 1)

Poseban nalaz br. 891, sjeverozapadna zemunica - sj. 154, otkriven 08. 08. 2001. g.

Kvadrat: F/13-a, z = 95,74-95,52 m nadmorske visine.

Dimenzije: originalna visina 4 cm, promjer 2,8 cm. Idol je izrađen od nepročišćene gline s manjom primjesom pijeska, glačane površine.

Opis: mali idol, zvonolikog oblika, originalne visine (tip Fao - STANKOVIĆ, 1992. a, 93., T. 1.). Na glavi je kosa prikazana plastičnim rebri, a na vrhu je istaknuta još u obliku "kreste" ili "kape" (tip Ao i C1 - STANKOVIĆ, 1992. a, 107., T. 2.). Nos je modeliran iz osnovne mase, a oči su naznačene običnim ubodima (tip Aa - STANKOVIĆ, 1992. a, 118., T. 5.). Na prednjoj strani su plastično naznačene ruke vodoravno priljubljene uz izbočeni trbuh, a na stražnjoj strani pri dnu figura završava s dva okomita plastična rebra. Sličan idol nađen je u Knjepištu kod Mihajlovca na Đerdapu (STANKOVIĆ, 1992. a, T. I., 1), a kao daljnje analogije može se spomenuti idol iz Donje Branjevine stratum I'b - početak Lineara B u Slavoniji (KARMANSKI, 1968., T. XVII., 1 a-d; ISTI, 1975., T. XII., 1; ISTI, 1979., T. XLIV., 1 a-c).

8.2. 1. MALI STUPASTO-ZVONOLIKI IDOL (sl. 3.; T. 6., 2)

Poseban nalaz br. 724, sjeverozapadni dio zemunice - sj. 065, otkriven 02. 08. 2001. g.

Kvadrant: D/12-d; x = 4,86 m, y = 1,01 m, z = 95,63 m nadmorske visine.

Dimenzije: originalna visina 3,1 cm, promjer 2,1 cm. Idol je izrađen od nepročišćene gline s većom primjesom pijeska i pljeve, dvobojna presjeka. Površina je djelomično oštećena i bila je premazana crvenom bojom.

Opis: stupasto-zvonoliki idol malih dimenzija, originalne visine (tip FBo - STANKOVIĆ, 1992. a, 93., Tab. 1.). Na vrhu glave kosa je prikazana paralelnim plastičnim rebri (tip 2b - STANKOVIĆ, 1992. a, 115.-116., T. 4. b). Nos je malo istaknut iz osnovne mase kao i ruke koje su vodoravno priljubljene uz tijelo. Oči su prikazane jednostavnim ubodima (tip Aa - STANKOVIĆ, 1992. a, 118.-119., T. 5.). Daljnju analogiju ovom idolu nalazimo u istom obliku fi-

gure i prikazu kose u Donjoj Branjevini (KARMANSKI, 1988. b, T. I., 8), a također u naseljima Körös kulture u Kopáncs-Kovács-tanya, Kotacpart-Vata-tanya (KUTZIÁN, 1944., T. XLIII., 10, T. XLIV., 1), i u Szarvasu u Mađarskoj (MAKKAY, 1993., Fig. 2-3) i ranoneolitičkom naselju u Sofiji Slatina u Bugarskoj (NIKOLOV, GRIGOROVA, SIRAČKOVA, 1992., Abb. 9.).

8.2.2. DIO STUPASTO-ZVONOLIKOG IDOLA (sl. 3.; T. 6., 3)

Poseban nalaz br. 901, sjeverozapadna zemunica - sj. 154, otkriven 10. 08. 2001. g.

Kvadrant: F/13-c; x=1,65 m, y=0,70 m, z=95,59 m nadmorske visine.

Dimenzije: očuvana visina 4,5 cm, promjer 3,9 x 3,2 cm. Idol je izrađen od nepročišćene gline s primjesom pijeska, sitnih kamenčića i pljeve, dvobojna presjeka. Tragovi glanjanja i crvene boje po oštećenoj površini.

Opis: idol je masivne konstrukcije, prilično oštećen, tako da je vidljiv samo stupasto-zvonolik oblik (tip Fbo - STANKOVIĆ, 1992. a, 93., T. 1.). Istaknuti nos modeliran je iz osnovne mase, a oko je naznačeno jednostavnim urezanim paralelnim linijama (tip Da - STANKOVIĆ, 1992. a, 118., T. 5.). Na sredini gornje (odlomljene) površine je udubljenje nepoznate namjene. Analogije za sada nisu poznate, a način prikaza očiju nalazimo na idolu iz Vinkovaca, Tržnica, datiranom u Linear B (DIMITRIJEVIĆ, 1979., T. XLI., 6.; MINICHREITER, 1992. a, T. 18., 12; ISTA, 1992. b, T. 6.; KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO, 1999., 82., kat. jed. 18.). S. Stanković navodi da ovakav tip urezanih očiju pripada starijim fazama starčevačke kulture.

Ne samo u starčevačkoj kulturi nego i unutar cijeloga neolitičkoga starčevačkoga kulturnog kompleksa, najvažnije i najpoznatije kultne objekte predstavljaju žrtvenici i figuralna plastika. Donedavno se smatralo da su ovi objekti svojstveni kasnom neolitiku - vinčanskoj kulturi, no velika istraživanja starčevačkih naselja u proteklih dvadeset godina, promijenila su iz temelja dosadašnju sliku o njihovim oblicima, razvitku i ulozi u razdoblju ranog neolitika.

Namjena žrtvenika još uvijek nije posve razjašnjena. Ipak, može se sa sigurnošću ustvrditi da su u zemunicama služili kao kućni žrtvenici, a uz pokojnike kao njihovi osobni predmeti. Zanimljiva je pretpostavka S. Stankovića koji navodi da se vjerojatno glavni žrtveni obred obavljao skupno na određenom mjestu u naselju, gdje su se prinobile žrtve u velikim žrtvenicima.⁵ Nakon obreda svaka obitelj ili kuća dobila je dio žrtve koji je postavljala na svoj mali kućni žrtvenik i odnosila u polje ili u svoju zemunicu (STANKOVIĆ, 1986., 12.-13.; ISTI, 1992. a, 244.-245.).

Žrtvenici otkriveni u Slavonskom Brodu mogu se razvrstati u dvije osnovne skupine: obični i zoomorfni žrtvenici. Skupini običnih žrtvenika zajednički je osnovni oblik - četverokutan recipijent na četiri noge. Sam recipi-

jent je različito oblikovan pa se može izdvojiti šest inačica: žrtveni stolić - tip 1 (T. 1., 1), žrtvenici s posudicom na sredini recipijenta - tip 2 (T. 1., 2-7; T. 2., 1-2), žrtvenici vodoravnog recipijenta sa životinjskim protomama na uglovima - tip 3 (T. 2., 3-5; T. 3., 1-4), žrtvenik izvana četverokutnog, a s unutrašnje strane kružnog recipijenta s protomama na uglovima - tip 4 (T. 4., 1-4), žrtvenik poput oltara - tip 5 (T. 4., 5-6) i male žrtvene posude na višoj nozi - tip 6 (T. 4., 7). Žrtvenici tipa 1, 2 i 5 imaju brojne analogije u ranoneolitičkim naseljima starčevačke i Körös kulture u Vojvodini i južnoj Mađarskoj, dok žrtvenici tipa 3 i 4 su za sada otkriveni samo u Slavonskom Brodu (daljnje analogije Lánycsók u Mađarskoj i nešto mlađa Kaniška Iva). Među 74 žrtvenika otkrivenih u Slavonskom Brodu samo su tri primjerka ukrašena, među kojima se posebno ističe kao jedinstven primjerak PN 1257 s urezanim znakovima koji predstavljaju kultne obrede ili simbole (T. 4., 4). Pri sadašnjem stanju istraživanja može se istaknuti da su tipovi žrtvenika 3 i 4 posebno oblikovani i otkriveni samo u brodskoj Posavini (Slavonski Brod), a po dataciji pripadaju kao i ostali brodski žrtvenici u skupinu najstarijih žrtvenika u Hrvatskoj - faza Linear A.

Zoomorfni žrtvenici imaju oblike određenih životinja s realistički prikazanom anatomijom tijela. Na leđima imaju duboku ili plitku posudicu. Ovaj tip žrtvenika vrlo je rijedak u starčevačkim naseljima, da bi se njegova brojnost znatno povećala u kasnijim kulturama mlađeg neolitika (STANKOVIĆ, 1992. a, 223.). Žrtvenik u obliku bika s plitkim recipijentom na leđima iz Slavnskog Broda za sada je jedinstven primjerak žrtvenika u starčevačkom kulturnom kompleksu, iako su figurice bika kao zoomorfne terakote česti inventar starčevačkih zemunica. Poznato je da su rogovi goveda ukapani kao žrtva u središtu velikih i najznačajnijih zemunica u starčevačkim naseljima na Obrama (BENAC, 1973., 16.), u Zadubravlju (MINICHREITER, 2001. c, 205., fig. 8.) i Slavonskom Brodu (MINICHREITER, 2001. c, 209., fig. 13.). Već u neolitiku bik je bio simbol plodnosti i kao takav usko povezan s velikom božicom majkom, simbolom plodne zemlje (MILIĆEVIĆ, 1988., 30.). U velikom ranoneolitičkom naselju Çatal Hüyük u Anatoliji već u X. najstarijoj razini (oko 6300. g. pr. Kr.) otkriveni su žrtvenici od gline s usađenim pravim bikovskim rogovima (MELLART, 1967., 52., 104., sl. 27., 28., fig. 17.), a osim toga bik je često prikazan i na freskama i reljefima žrtvenika X.-VI. razine.

U značajnu skupinu kulturnih predmeta spada i antropomorfnu plastiku - idoli koji su u životu ranoneolitičkih populacija igrali značajnu ulogu. Otkrića sve većeg broja raznoliko oblikovanih idola u starčevačkim naseljima svih razvojnih faza potvrđuje njihovu važnost u kulturnim obredima tijekom neolitika. Idoli otkriveni u Slavonskom Brodu pokazuju da je već u najranijim fazama starčevačke kulture njihov oblik stupasto-zvonoliki, oči naznačene ubodima, nos i ruke malo istaknute, a kosa ili kapa reljefno prikazani. Stilizirane ljudske figure bile su apstraktni predmeti i nisu predstavljale neko određeno božanstvo. Vjerojatno su u početku izrađivane od drveta s urezanim očima i kosom. Ovakav oblik ostaje tijekom svih razvojnih faza

5 S. Stanković navodi nalaze velikih žrtvenika u Divostinu, Vinči, Lepenskom Viru. Možda je i naš primjerak PN 625 dio ovakvog velikog žrtvenika.

starčevačke kulture, da bi početkom vinčanske kulture idoli dobili sve više ljudske oblike. Izvorno porijeklo stupaštih idola najvjerojatnije je panonski prostor, dok su maloazijski više realistički modelirani s hipertrofiranim tijelom (BRUKNER, 1968., 47.-48.).

Intenzivnijim istraživanjima ranoneolitičkih naselja u posljednjih 20 godina može se zaključiti da su već u početnim fazama starčevačke kulture bile zastupljene sve skupine kulturnih predmeta, premda brojčano manje, da bi u kasnijim fazama bili brojniji. Tako S. Stanković statistički prikazuje postotak kulturnih predmeta u odnosu na cjelokupnu arheološku građu po kronološkoj podjeli D. Srejovića: Protostarčevo I. - 10,9%; Protostarčevo II. - 38%; Starčevo I. - 32% i Starčevo II. - 18,9% (STANKOVIĆ, 1992. a, 273.).⁶ Zanimljiv je podatak o brojnosti otkrivenih žrtvenika u naseljima starčevačke kulture koji ukazuje da je u Slavonskom Brodu (naselje Linear A) do sada otkriven najveći broj žrtvenika - 74 (radovi su u tijeku), dok su na 39 starčevačkih višeslojnih naselja u Vojvodini, Srbiji, Makedoniji i tri iz Hrvatske, otkrivena 143 primjerka (STANKOVIĆ, 1992. a, 252., T. VIII.). Tijekom razvoja starčevačke kulture pojedine skupine kulturnih predmeta nestaju i ne pojavljuje se ni jedna nova. Raznolikost oblika unutar skupina kulturnih predmeta uvjetovana je različitim obredima. Najvjerojatnije je određeni oblik žrtvenika služio samo određenom obredu odnosno određenoj žrtvi, namijenjenoj određenim silama. Stoga i pojava novih oblika žrtvenika tijekom razvitka starčevačke kulture pokazuje obogaćivanje religije i magije i prikazuje odraz duhovnog života čovjeka u vrijeme početaka razvitka zemljoradničkih kultura tijekom ranog neolitika.

Nastavak arheoloških istraživanja ranoneolitičkog naselja u Slavonskom Brodu omogućit će bolje i potpunije razumijevanje kulturnih obreda, religije i vjerovanja najstarijih populacija južnopanonskih prostora.

LITERATURA

- ARANĐELOVIĆ-GARAŠANIN, D., 1954., *Starčevačka kultura*, Ljubljana, 1.-150.
- BENAC, A., 1973., Obre I, neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću, *GZMS XXVII/XXVIII*, Sarajevo, 1.-102.
- BENAC, A., 1979., Prelazna zona, *PJZ II, Neolit*, Sarajevo, 363.-470.
- BRUKNER, B., 1968., *Neolit u Vojvodini*, Novi Sad, 1.-85.
- BRUKNER, B., 1979., Körös grupa, *PJZ II, Neolit*, Beograd, 213.-226.
- COMSA, E., 1987., *Neolithic pe teritoriul Romaniei, Consideratii, BibliodeArheo XLVIII*, Bucuresti, 1.-198.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1974., Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovih problema, *Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, Materijali X*, Beograd, 59.-121.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979., Sjeverna zona, *PJZ II*, Sarajevo, 229.-363.
- DIMITRIJEVIĆ, S., TEŽAK-GREGL, T., MAJNARIĆ-PANDŽIĆ N., 1998., *Neolitik, Prapovijest*, Zagreb, 59.-74.
- GALOVIĆ, R., 1962., Neolitsko naselje u Tečiću kod Rekovca, *ZborRadNM III*, Beograd, 31.-46.
- GALOVIĆ, R., 1964., Neue Funde der Starčevo-Kultur in Mittelserbien und Makedonien, *BRGK 43.-44./1962.-1963.*, Berlin, 1.-29.
- GALOVIĆ, R., 1968., Die Starčevokultur in Jugoslawien, *Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Nordeuropa II, Fundamenta, Reohe A, band 3*, Köln, 1.-17.
- GARAŠANIN, D., 1968., Religija i kult neolitskog čovjeka na centralnom Balkanu, *Neolit centralnog Balkana*, Beograd, 241.-263.
- GARAŠANIN, M., 1973., *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd, 1.-397.
- GARAŠANIN, M., 1979., Centralnobalkanska zona, *PJZ II, Neolit*, Sarajevo, 79.-212.
- GARAŠANIN, M., 1982., Umetnost neolita, *Praistorija*, Beograd, 26.-40.
- GIMBUTAS, M., 1972., Pre-hellenic and Pre-Indo-European Goddesses and Gods: The old European Pantheon, *ActaICAP*, Athens, 82.-98.
- GIMBUTAS, M., 1974., A Neolithic Mound in Thessaly, Preliminary Report on 1973 and 1974 Excavations, *JFA vol. 1, numb. 3/4*, Boston, 277.-302.
- GIMBUTAS, M., 1976., *Neolithic Macedonia I, MonumArch 1/1976*, Los Angeles, California, 1.-458.
- GIRIĆ, M., 1974., Körös-Starčevo nalazišta u severnom Banatu, *Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, Materijali X*, Beograd, 169.-187.
- KALICZ, N., 1970., *Clay Gods, The Neolithic Period and the Copper Age in Hungary*, Corvina, 1.-82.
- KALICZ, N., 1978., Früh- und Spätneolithische Funde in der Gemarung des Ortes Lánycsók (Vorbericht), *JPMÉ XXII/1977*, Pécs, 137.-156.
- KALICZ, N., 1990., *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn, InvPraehHung IV*, Budapest, 1.-164.
- KALICZ, N., 1993., The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia), *Poročilo XXI*, Ljubljana, 85.-114.
- KARMANSKI, S., 1968., *Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1.-53.
- KARMANSKI, S., 1975., *Rekonstruisane posude, žrtvenici i nekoliko detalja sa izložbe "Rani neolit Donja Branjevina"*, Odžaci, 1.-8.
- KARMANSKI, S., 1979., *Donja Branjevina*, Odžaci, 1.-18.
- KARMANSKI, S., 1988. a, *U prilog proučavanju ranoneolitičkih žrtvenika (Izlaganje na Kongresu na Bledu 1988.)*, vlastito izdanje, 1.-8.
- KARMANSKI, S., 1988. b, *Rezultati novijih istraživanja na lokalitetu Donja Branjevina, Donja Branjevina 1987.*, Odžaci, 24.-28.
- KARMANSKI, S., 1988. c, *Rezultati novijih istraživanja na lokalitetu Donja Branjevina, Nekoliko novijih nalaza zoomorfne idoloplastike na lokalitetu Donja Branjevina*, Odžaci, 29.-36.

6 Protostarčevo I. = Monokrom po S. Dimitrijeviću. Protostarčevo II. = Linear A. Starčevo I. = Linear B i Girlandoid, a Starčevo II. = Spiraloid A/B.

- KARMANSKI, S., 1990., *Donja Branjevina, Nekoliko novijih nalaza zoomorfne idoloplastike iz Donje Branjevine*, Odžaci, 1.-15.
- KARMANSKI, S., 1993., *Donja Branjevina 1989.-1993.*, Odžaci, 1.-10.
- KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO, M., 1996., Novi nalazi starčevačkih žrtvenika u Vinkovcima, *ObavijestiHAD* 3/1996, Zagreb, 40.-42.
- KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO, M., 1999., Mlade kameno doba, *Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci, 11.-20.
- KUTZIÁN, I., 1944., *The Körös Culture*, Budapest, T. I.-LXXV.
- KUTZIÁN, I., 1947., *The Körös Culture*, Budapest, 1.-56.
- MAKKAY, J., 1993., Eine prachtvolle Frauenfigur der Körös-Starčevo-Kultur, *Praistoriceski nahodki i izsledvania*, Sofia, 73.-75.
- MARKOVIĆ, Z., 1994., *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba*, Koprivnica, 1.-302.
- MELLAART, J., 1967., *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia*, London, 1.-232.
- MILIĆEVIĆ, M., 1988., Religija vučedolske kulture, *Vučedol treće tisućljeće p. n. e.*, Zagreb, 30.-31.
- MINICHREITER, K., 1992. a, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1.-104.
- MINICHREITER, K., 1992. b, Kultni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj, *PrilInstArheolZagrebu*, vol. 9/1992, Zagreb, 7.-22.
- MINICHREITER, K., 1997., Zaštitna arheološka istraživanja obredno-ukopnog prostora starčevačkog lokaliteta u Slavenskom Brodu, *ObavijestiHAD* 3/1997, Zagreb, 40.-43.
- MINICHREITER, K., 1999. a, Zoomorfna idoloplastika obredno-ukopnog prostora starčevačkog lokaliteta na "Galovu" u Slavenskom Brodu, *PrilInstArheolZagrebu*, sv. 13-14/1996-1997, Zagreb, 7.-22.
- MINICHREITER, K., 1999. b, Slavenski Brod, Galovo-Ciglana, sustavna istraživanja starčevačkog lokaliteta u godini 1998., *ObavijestiHAD* 1/1999, Zagreb, 25.-29.
- MINICHREITER, K., 1999. c, Slavenski Brod, Galovo, sustavna istraživanja lokaliteta starčevačke kulture u godini 1999., *ObavijestiHAD* 3/1999, Zagreb, 58.-62.
- MINICHREITER, K., 2000., Populacije i kulture mlađega kamenog doba - neolitika na brodskom području, *ZborSlavBrod*, Slavenski Brod, 59.-90.
- MINICHREITER, K., 2001. a, Arhitektura obredno-ukopnog prostora starčevačkog naselja u Slavenskom Brodu, *OsJZbor* 24-25/1996.-1999., Osijek, 9.-22.
- MINICHREITER, K., 2001. b, Slavenski Brod, Galovo, sustavna istraživanja naselja starčevačke kulture u godini 2001., *ObavijestiHAD* 3/2001, Zagreb, 63.-69.
- MINICHREITER, K., 2001. c, The architecture of Early and Middle Neolithic settlements of the Starčevo culture in Northern Croatia, *DocPraeh* XXVIII, Ljubljana, 199.-214.
- NIKOLOV, V., GRIGOROVA, K., SIRAKOVA, E., 1992., Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlung von Sofia-Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985-1988, *APA* 24 (1992), Berlin, 221.-233.
- PARZINGER, H., 1993., *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus*, Mainz a/Rhein, 1.-365.
- RACZKY, P., 1980., New Figural Representations of the Körös Culture from the Middle Tisza Region and their Historical Connections, *SzolnokMMÉ* 1979-1980, Szolnok, 5.-32.
- SCHMIDT, R. R., 1945., *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1.-210.
- SREJOVIĆ, D., 1968., Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, *Neolit centralnog Balkana*, Beograd, 177.-186.
- SREJOVIĆ, D., 1969., Naslednici, *Lepenski Vir, Nova praistorijska kultura u Podunavlju*, Beograd, 161.-184.
- SREJOVIĆ, D., 1988., *The Neolithic of Serbia*, Beograd, 1.-134.
- STANKOVIĆ, S., 1986., *Žrtvenici i prosopomorfni poklopci iz Vinče*, knj. 7, Beograd, 1.-102.
- STANKOVIĆ, S., 1991., Predstava bika u starijem neolitu, *Starinar* 40/41, 1989.-1990., Beograd, 35.-42.
- STANKOVIĆ, S., 1992. a, *Sakralna mesta i predmeti u starijoneolitskim kulturama centralnobalkanskog područja*, Beograd, doktorska disertacija - rukopis
- STANKOVIĆ, S., 1992. b, Neolitsko naselje na lokalitetu Blagotin kod Trstenika, *ZborRadNM* sv. XIV-1, Beograd, 77.-80.
- VASIĆ, R., 1986., Izveštaj o iskopavanjima na praistorijskom lokalitetu Velesnica 1981.-1982. godine, *ĐerdapSves* III, Beograd, 264.-281.
- VETNIĆ, S., 1974., Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u srednjem Pomoravlju, *Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju*, Materijali X, Beograd, 123.-168.
- VETNIĆ, S., 1989., Naselja starčevačke kulture u Gornjoj Belici kod Svetozareva, *GlasnikSAD* 5, Beograd, 60.-64.

Summary

Altars and Idols of the Starčevo Settlement on Galovo in Slavenski Brod

The southern parts of the Pannonian valley, particularly its peripheries – the valley of the Sava River and the lower course of the Danube River – were areas particularly favorable for the establishment and development of centers of the oldest farming cultures in this part of Europe. The extraordinarily favorable agricultural conditions provided for the sudden development of Neolithic cultures and a rapid break with the older Mesolithic forms of life and opinion. Thus in Posavina, which belongs to the southernmost part of the Pannonian Valley, the two oldest settlements of northern Croatia were discovered in the past 13 years, belonging to the early phase of the Starčevo culture – Linear A (around 5700-5300 BC): the "crafts settlement" in Zadubravlje and the settlement with a fenced ritual-burial site in Slavenski Brod (Minichreiter, 1992a, 29; *ibid* 1997, 40-43).

Not only within the Starčevo culture, but also within the entire Neolithic Starčevo culture complex, the most significant and famous cult artifacts were altars and figural plastic. Up until lately it was believed that these artifacts were characteristic of the late Neolithic – the Vinča culture – but extensive investigations of Starčevo settlements in the past two decades have radically changed this picture of their forms, development and role in the early Neolithic period.

The function of the altars has not been entirely clarified so far. Yet it is safe to say that in the pit-dwellings they served as house altars, and with the deceased as their personal objects. Worth mentioning is the assumption made by S. Stanković that the main sacrificial rite was conducted collectively on a certain spot in the settlement, where sacrifices were offered on large altars. After the rite, each family or home would get a part of the sacrifice, which they used to put on their small house altars and took into the field or in their pit-dwellings (Stanković, 1986, 12-13; *ibid* 1992a, 244-245). The altars found in Slavenski Brod may be classified in two basic groups: ordinary and zoomorphic altars.

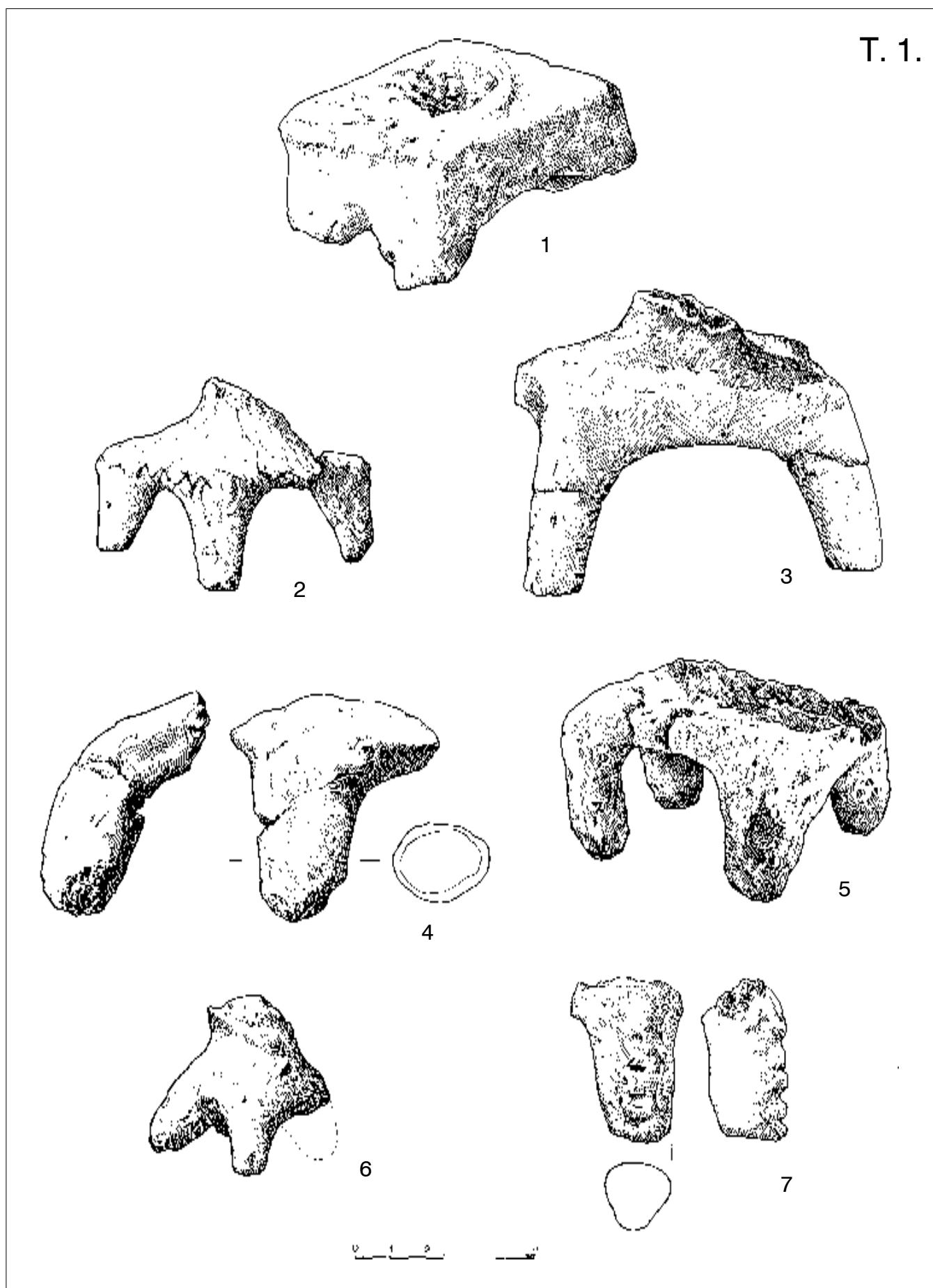
The group of ordinary altars has the basic form in common – a rectangular recipient on four feet. The recipient appears in different shapes, so that five varieties can be sorted out: the sacrificial table – type 1 (Fig. 3; T. 1, 1); altars with a vessel in the middle of the recipient – type 2 (Fig. 3; T. 1, 2-7; T. 2, 1-2); altars with a horizontal recipient with animal protomes in its corners – type 3 (Fig. 3; T. 2., 3-5, T. 3., 1-4); an altar with a rectangular outer and circular inner recipient with protomes in the corners – type 4 (Fig. 3; T. 4, 1-4); and an altar resembling a church altar – type 5 (T. 4., 5-6). Altars of types 1, 2 and 5 have numerous analogies in the early Neolithic settlements of the Starčevo and Körös culture in Vojvodina and southern Hungary, whereas altars of types 3 and 4 have up to the present been discovered only in Slavonski Brod (further analogies to Lánycsók in Hungary and the somewhat younger Kaniška Iva in western Slavonia). According to the latest research we can stress that altar types 3 and 4 bear a special form and were discovered only in Brodska Posavina (Slavonski Brod), and can – just as the remaining altars from Slavonski Brod – be dated in the group of the oldest altars in Croatia – phase Linear A.

Zoomorphic altars (T. 5.) bear the shapes of certain animals with a realistically presented anatomy. On the back they have a deep, flat or erect conical recipient (vessel). This type of altar is particularly rare in Starčevo settlements, whereas its number significantly increases in the later late Neolithic cultures (Stanković, 1992a, 223). The bull-shaped altar from Slavonski Brod with a flat recipient on its back is, so far, a unique sample of an altar in the Starčevo cultural complex, even though bull-figurines appearing as zoomorphic terracotta are a common inventory of Starčevo pit-dwellings. It is well known that cattle horns were buried as a sacrifice in the center of large and most significant pit-dwellings in the Starčevo settlements on Obre (Benac, 1973, 16), in Zadubravlje (Minichreiter, 2001c, 205, Fig. 8) and Slavonski Brod (Minichreiter, 2001c, 209, Fig. 13). Already in the Neolithic the bull was a symbol of fertility and as such closely connected to the great goddess-mother, the symbol of fertile land (Milićević, 1988, 30). In the large early Neolithic settlement Çatal Hüyük in Anatolia already in the X and oldest layer (around 6300 BC) clay altars were unearthed with implanted real bullhorns (Mellart, 1967, 52, 104, Fig. 27, 28, Fig. 17). Apart from that bulls are often represented on frescos and reliefs of the altars from the X-VI layer.

Another important group of cult artifacts is also anthropomorphic plastic – idols (T. 6.) that used to play a substantial role in the life of the early Neolithic populations. The finds of an ever larger number of variously shaped idols in Starčevo settlements of all development phases account for their significance in cult rites throughout the Neolithic. Idols discovered in Slavonski Brod show that already in the earliest stages of the Starčevo culture their form was pillared/bell-shaped, their eyes indicated by engravings, their nose and hands slightly emphasized and their hair or cap represented as a relief. Stylized human figures were an abstract artifact and did not represent any particular deities. Probably in the beginning they were made of wood with engraved eyes and hair. This shape remained throughout all the development phases of the Starčevo culture, and at the beginning of the Vinča culture the idols became more and more human-shaped. The pillared idols probably have their origin in Pannonia, whereas the Asia Minor idols are more realistically modeled with a hypertrophied body (Brukner, 1968, 47-48).

Intensive investigations of early Neolithic settlements in the last 20 years bring us to the conclusion that already in the initial phases of the Starčevo culture all groups of cult artifacts were represented, even though they were smaller in number, to become larger in the later phases. Thus S. Stanković shows the percentage of cult artifacts in relation to the complete archaeological material according to the chronological classification by D. Srejšević: Protostarčevo I (Monochrome after S. Dimitrijević) – 10.9%; Protostarčevo II (Linear A) – 38%; Starčevo I (Linear B and Girlandoid) – 32%; and Starčevo II (Spiraloid A/B) – 18.9% (Stanković, 1992a, 273). Throughout the development of the Starčevo culture, certain groups of cult artifacts disappear and no new groups appear. This points to the fact that the Starčevo population continued the religion and cults from the Paleolithic and Mesolithic traditions. Different rites caused the diversity of forms within the groups of cult artifacts. Most probably a particular form of altars served exclusively for particular rites or sacrifices devoted to particular forces. Therefore the appearance of new altar forms throughout the development of the Starčevo culture stands for the advancement of the religion and magic of the Neolithic man.

A continuation of archaeological investigations of the early Neolithic settlement in Slavonski Brod shall enable a better and more comprehensive understanding of cult rites, religion and beliefs of the oldest populations of the south Pannonian territory.

T. 1.

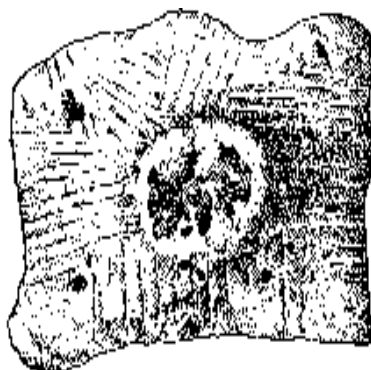
T. 1. Slavonski Brod - Galovo, žrtvenici tipa 1 i 2 (crtež M. Gregl)

T. 1. Slavonski Brod, Galovo, altars type 1 and 2 (drawing: M. Gregl)

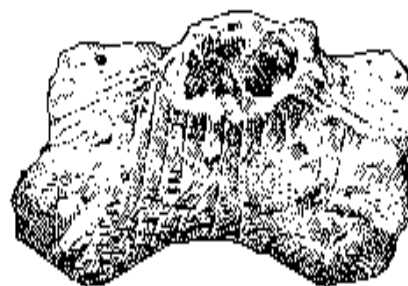
T. 2.

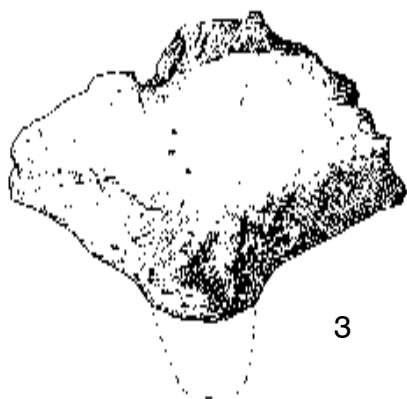
1

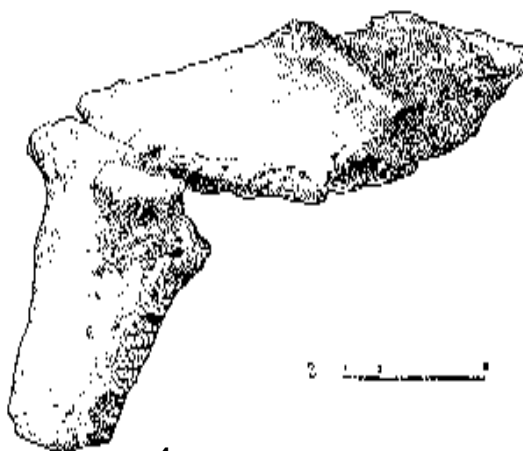
2 a

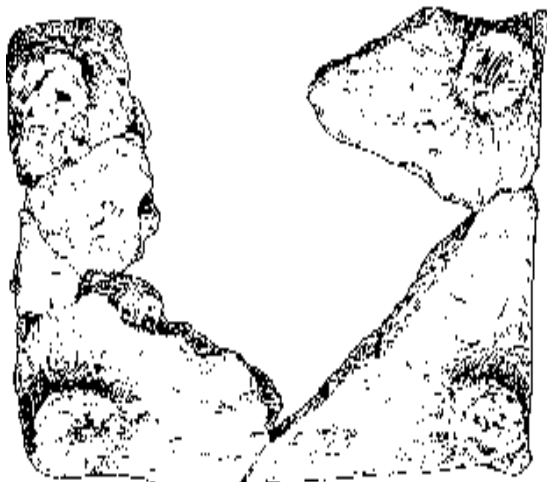
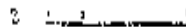
2 b

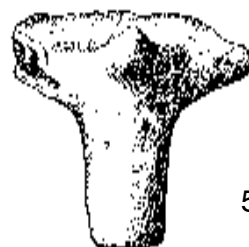
3

4

5 a

5 b

5 c

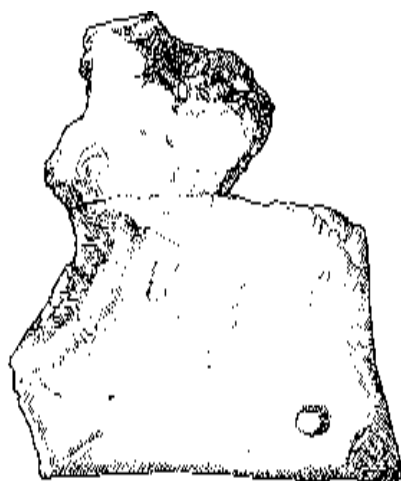

T. 2. Slavonski Brod - Galovo, žrtvenici tipa 2 i 3 (crtež M. Gregl)

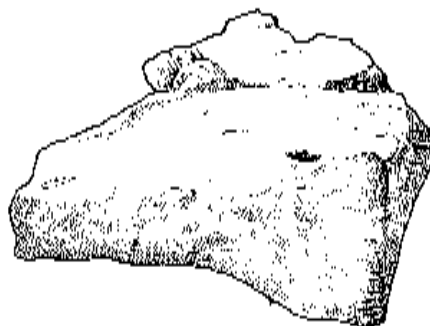
T. 2. Slavonski Brod, Galovo, altars type 2 and 3 (drawing: M. Gregl)

T. 3.

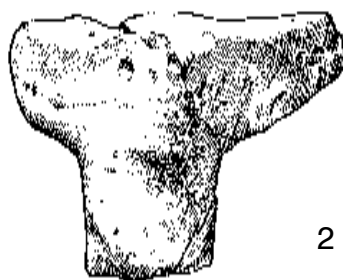
1a

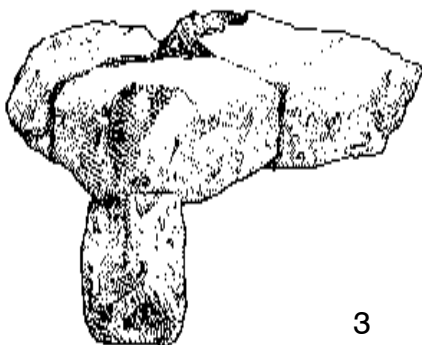
1b

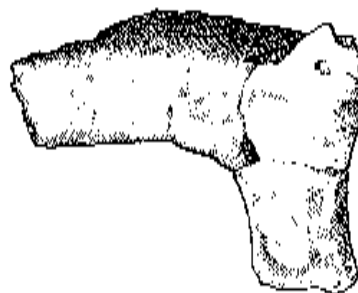
2a

2b

3

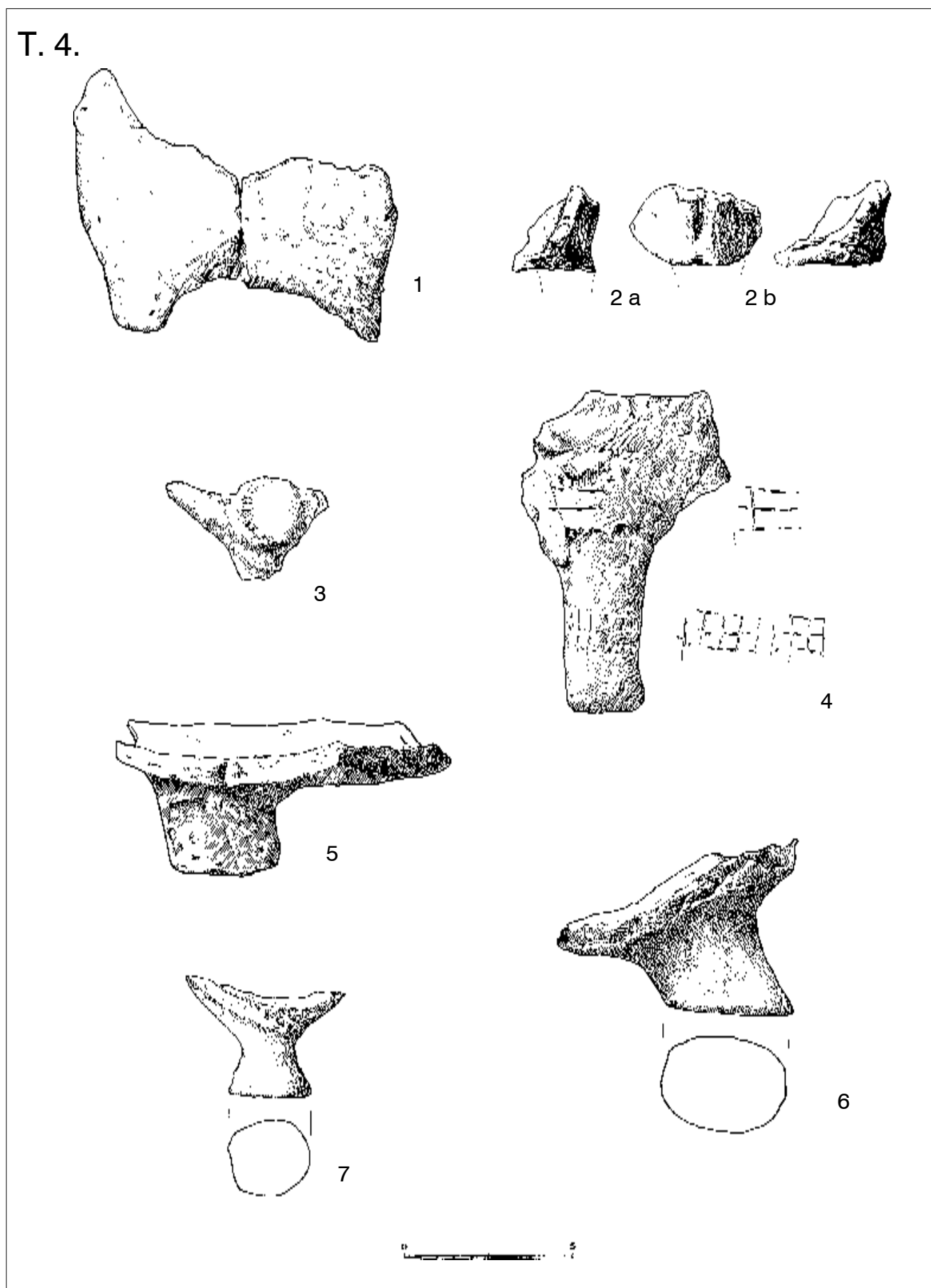

4

T. 3. Slavonski Brod - Galovo, žrtvenici tipa 3 (crtež M. Gregl)

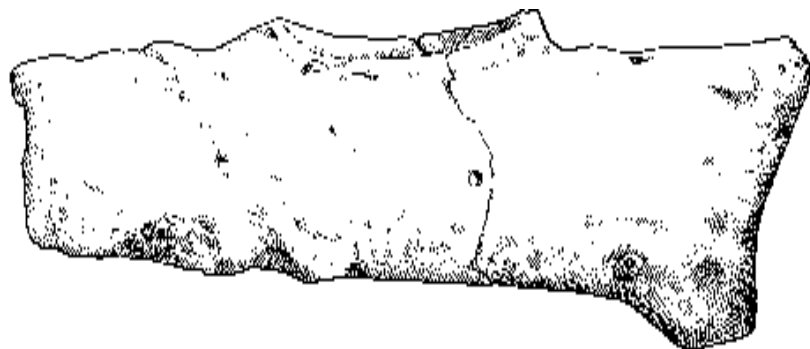
T. 3. Slavonski Brod, Galovo, altars type 3 (drawing: M. Gregl)

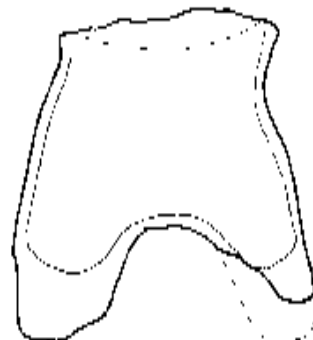
T. 4. Slavonki Brod - Galovo, žrtvenici tipa 4, 5, 6 (crtež M. Gregl)

T. 4. Slavonki Brod, Galovo, altars type 4,5,6 (drawing: M. Gregl)

T. 5.

1

1 b

2 a

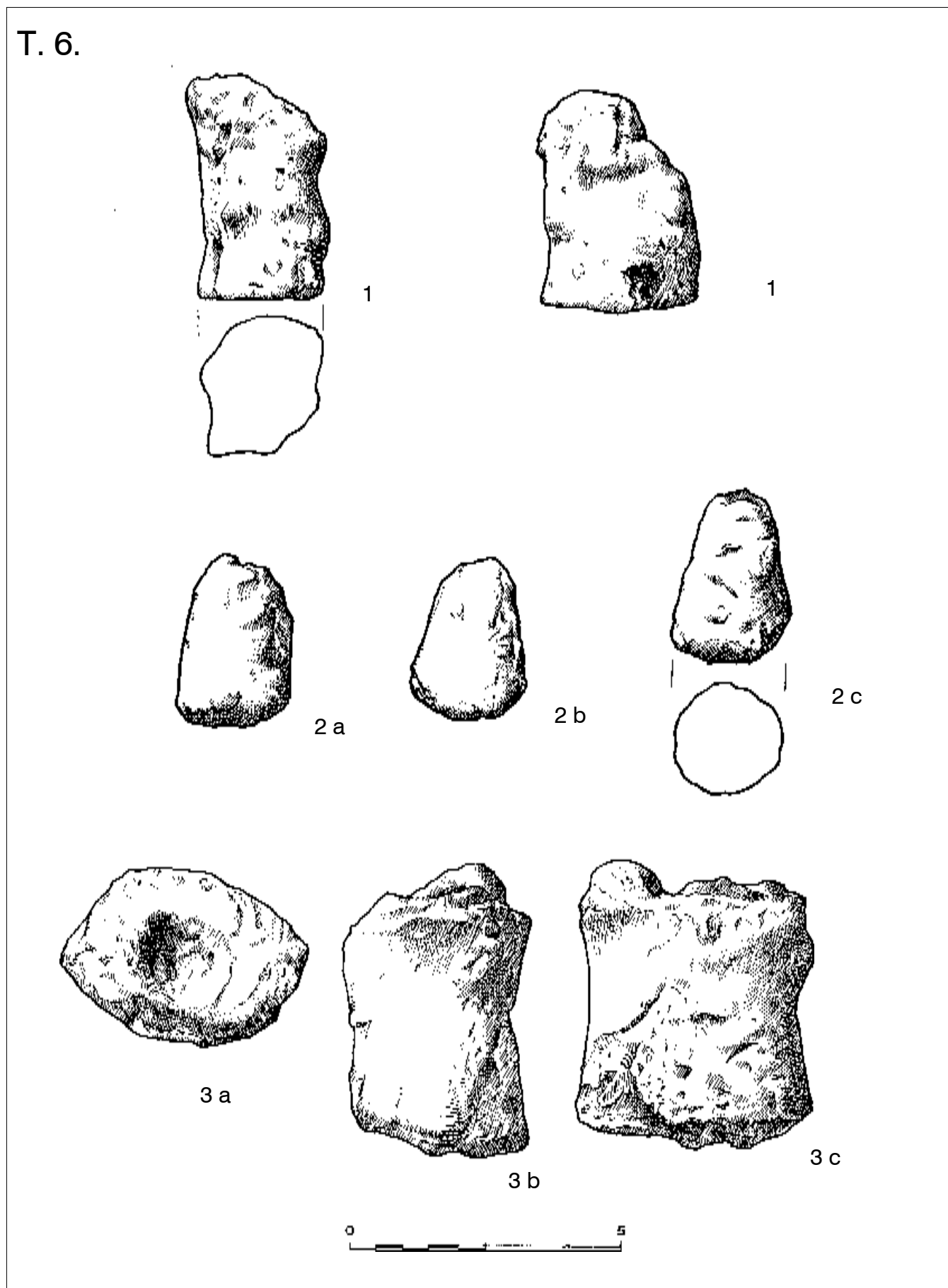

2 b

T. 5. Slavonski Brod - Galovo, zoomorfni žrtvenici (crtež M. Gregl)

T. 5. Slavonski Brod, Galovo, zoomorphic altars (drawing: M. Gregl)

T. 6. Slavonski Brod - Galovo, antropomorfna plastika - stupasto-zvonoliki idoli (crtež M. Gregl)

T. 6. Slavonski Brod, Galovo, anthropomorphic plastic - pillared/bell-shaped idols (drawing: M. Gregl)